

A Study of the Toponyms Suraq, Duraq, Falāhīyeh, and Shādegān in the Historical Geography of Khuzestan

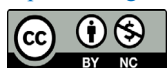
Marzieh Sharbaf¹, Shahrokh Razmjou²

1. Corresponding Author, Ph.D. Candidate of Archaeology, Faculty of Literature and Human Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: marzieh.sharbaf@yahoo.com

2. Assistant Professor of Archaeology, Faculty of Literature and Human Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: srazmjou@ut.ac.ir

Article Info	Abstract
Article Type: Research Article	<p>Toponymy, as a key branch of historical geography, plays a significant role in analyzing spatial and cultural transformations in human societies. Place names serve as essential tools for gaining deeper insights into the complex relationship between humans and their environment throughout history, reflecting cultural changes, population movements, and socio-political transformations over the centuries. Focusing on the toponyms Suraq, Duraq, Falāhīyeh, and Shādegān in southern Khuzestan, this study highlights, on the one hand, the capacity of toponymic studies to reconstruct spatio-historical developments and, on the other, their value in revealing the inseparable ties between spatial identity, natural factors, and socio-political processes. The main goal of this research is to reassess part of Khuzestan's territorial history by tracing the historical background, spatial changes, and semantic connections of these four toponyms, in order to answer whether they refer to distinct locations across different historical periods or to a shared geographical context. The study employs a comparative analysis of Syriac, Greek, and Arabic geographical-historical texts, travel accounts, geographic coordinates, historical maps, and archaeological evidence. The combined data indicate that these place names have undergone multiple spatial and temporal transformations from antiquity to the present. Based on archaeological, linguistic, historical, and geomorphological evidence, four key locations have been identified: Tel Tendy and Ja Nišīn (as the probable sites of ancient Suraq and Duraq in present-day Rāmshīr County), the village of Madīneh (as Old Duraq in Shādegān County), and Falāhīyeh (as New Duraq and the original nucleus of modern Shādegān). These areas appear to have shifted gradually from east to west and then southwest along the Jarrāhī River over time, due to environmental changes—such as the evolution of alluvial fans—and human interventions. While the available data shed partial light on these transformations, the limited scope of previous investigations and the destruction of many sites in recent decades underline the need for targeted archaeological surveys, satellite imagery analysis, and interdisciplinary approaches to either confirm or revise these hypotheses.</p>
Article History: December 23, 2024	
In Revised Form: August 27, 2025	
Accepted: February 14, 2026	
Published Online: June 5, 2026	
Keywords: Suraq, Duraq, Falāhīyeh, Shādegān, Sasanian period, Islamic period, Historical geography	

Cite this The Author (s): Sharbaf, M.,(2026). A Study of the Toponyms Suraq, Duraq, Falāhīyeh, and Shādegān in the Historical Geography of Khuzestan, Historical Sciences Studies, Vol.18, No 1, Serial No.41 –Spring- Summer: (193-232)- <https://doi.org/10.22059/jhss.2025.387405.473763>

Publisher: University of Tehran

© The Author(s): Marzieh Sharbaf, Shahrokh Razmjou

DOI: <https://doi.org/10.22059/jhss.2025.387405.473763>

1. Introduction

The modern city of Shādegān, which today serves as the administrative center of Shādegān County in southern Khuzestan Province, occupies a position of considerable strategic and environmental significance within Iran's southwestern landscape. Its geographical boundaries are clearly defined: it is bordered by Ahvāz County to the north, Khorramshahr to the west, Bandar Māhshahr to the east, and Ābādān to the south. This location places Shādegān at a critical juncture between the Iranian plateau and the Persian Gulf lowlands, a transitional zone that has historically facilitated cultural, economic, and political exchanges between the interior highlands and the maritime networks of the Indian Ocean. The area surrounding Shādegān consists primarily of deltaic lands, formed over millennia by the continuous deposition of sediments carried by the Jarrāhī River and its numerous tributaries. This alluvial plain, low-lying and fertile, has been shaped by both natural processes and long-term human occupation, resulting in a dynamic landscape where water and land constantly interact.

At the lower reaches of the Jarrāhī River basin, a vast and ecologically complex system has developed. This system comprises both freshwater and saline wetlands, creating a mosaic of aquatic and semi-aquatic habitats. These wetlands are hydrologically connected to the Khor Mūsā estuary and its associated islands, which in turn provide a direct link to the open waters of the Persian Gulf. This connection has made the region not only an ecological crossroads but also a maritime gateway, enabling access to seaborne trade routes that have operated for millennia. The city of Shādegān, historically referred to as Falāhī or Falāhīyeh in late Islamic texts, is also associated with an older and historically layered region known as Sūraq or ancient Duraq. The persistence of toponymic memory is striking: even today, the surrounding wetlands of Shādegān are locally known as Hawr Duraq (the Duraq Marsh), indicating that the name Duraq has survived in oral and folk geography long after the original settlement declined.

In the historical-geographical texts from the third and fourth centuries AH (ninth–tenth centuries CE), Sūraq/Duraq is consistently mentioned among the administrative districts (kūras) and cities of Khuzestan. These early Islamic geographers, such as Ibn Khordādhbeh, al-Istakhri, Ibn Hawqal, and al-Muqaddasī, provide valuable descriptions of the region. They describe Duraq as being situated near a river and serving as a water-gathering area—essentially a wetland—close to the sea. This description is crucial, as it indicates that even in the early Islamic period, the hydrological characteristics of the area were recognized as defining features of the settlement. The geographical location of Duraq, with its numerous interconnected waterways and its ease of access to other regions via the Jarrāhī and Kārūn rivers, transformed it into a crucial hub for both land and water transportation and trade. The Kārūn River, in particular, has historically been one of the most important navigable rivers in Iran, providing a direct route from the Persian Gulf into the interior as far as Ahvāz and beyond. Duraq's position at or near the confluence of these riverine networks gave it an advantage that few other settlements in Khuzestan could claim.

As a result of these geographical advantages, Duraq consistently attracted the attention of local and regional powers, ranging from the governors of Fars and Khuzestan to the central authorities in Baghdad during the Abbasid caliphate. On one hand, the region played a major role in facilitating connections between Fars (the historical homeland of the Persian heartland) and Mesopotamia (the fertile plain of the Tigris and Euphrates). It was also a key node in trade relations with northern cities such as Ahvāz, Sūq al-Arba'ā, and 'Askar Mukram, all of which were important commercial and administrative centers in the early Islamic period. On the other hand, Duraq functioned as a key center for the exchange of goods and for maritime trade with distant lands, including India and China. Islamic geographers frequently mention that ships from the Persian Gulf would carry goods—textiles, pearls, metals, and other commodities—to and from these eastern markets, and ports and riverine hubs like Duraq played an essential role in the transshipment and distribution of these goods into the interior.

Geomorphological evidence, derived from both remote sensing analysis and limited field surveys, indicates that the city of Duraq developed on a vast alluvial fan, formed through the long-term deposition of sediments carried by the Jarrāhī River, combined with human modification of the landscape through canal digging, levee construction, and agricultural terracing. Alluvial fans, characteristic of semi-arid environments where mountain streams debouch onto flat plains, provide well-drained, fertile soils that are highly suitable for irrigation-based agriculture. The fertility of the region's soil, coupled with the

Application of the Theory of "Crisis" in Historical Sciences: A Case Study of the Ideology of the Iranian Consti.. 195

availability of fresh water from the Jarrāhī River, gradually enabled systematic agricultural exploitation, supporting a settled population that could produce surplus food for trade and storage. In addition to these natural advantages, the ecological conditions of the surrounding wetlands—characterized by diverse aquatic and semi-aquatic habitats, extensive reed beds (dominated by *Phragmites australis*), and a rich array of flora and fauna—further enhanced the strategic significance of the area. These wetlands not only provided sustenance for local inhabitants through fishing, hunting, and the harvesting of reeds for building and fuel, but they also served as a center for buffalo breeding, an activity that has remained characteristic of the region into modern times. Moreover, the wetlands functioned, at various historical junctures, as a place of exile for individuals fallen from political favor, and as a refuge or an escape route to the sea for those seeking to evade capture or persecution. The dense reed beds and labyrinthine waterways offered concealment and mobility to those familiar with the terrain.

This study aims to provide a well-defined and historically grounded reconstruction of the location of Duraq and its changing status through the pre-Islamic, early Islamic, and late Islamic periods. To maintain textual coherence and to account for the shifting historical and geographical meanings of the toponym “Duraq,” this name has been classified into three main categories, each corresponding to a distinct temporal and spatial phase:

Ancient Duraq: Based on limited archaeological surveys and surface finds, this earliest settlement was likely located south of the modern village of Meshrāqeh in present-day Rāmshīr County. Pottery sherds and other material remains suggest occupation during the Sasanian period (third–seventh centuries CE), possibly serving as a minor administrative or agricultural center.

Old Duraq: According to Arabic and Persian historical sources, until approximately the 12th century AH (18th century CE), this settlement was situated within the boundaries of what is now the city of Madīneh in Shādegān County. Old Duraq appears to have been the primary urban successor to Ancient Duraq, maintaining its commercial and strategic functions.

New Duraq (Falāhīyeh): This settlement, which approximately corresponds to the modern city of Shādegān, emerged after the 12th century AH. Its foundation likely resulted from a combination of environmental changes (such as shifts in the Jarrāhī River’s course) and political-economic realignments.

This study is based on the systematic collection and critical analysis of information from Greek and Arabic geographical-historical texts, travel accounts, archaeological evidence, and previous historical and archaeological research. Additionally, previously unexamined sources—such as Syriac Christian texts, which occasionally mention the region in connection with ecclesiastical geography, and data from Islamic sources including recorded geographical coordinates (latitude and longitude) of cities—have also been utilized. The synthesis of these diverse sources suggests that the cities of Sūraq, Duraq, Falāhīyeh, and Shādegān formed sequentially along the course of the Jarrāhī River, moving generally from east to west and ultimately shifting southwest over time, around the fluctuating expanses of the wetlands. This pattern of settlement migration is inferred based on the probable identification of the locations of Sūraq and Duraq in the pre-Islamic and early Islamic periods, and the later sites associated with Duraq in subsequent centuries. Understanding this trajectory sheds new light on the environmental history and human geography of one of Iran’s most distinctive and historically significant wetland regions.

بررسی جای نام‌های سرق، دورق، فلاحیه و شادگان در جغرافیای تاریخی خوزستان

مرضیه شعرباف^۱، شاهرخ رزمجو^۲

marzieh.sharbat@yahoo.com

srazmjou@ut.ac.ir

۱. نویسنده مسئول دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران، رایانامه:

۲. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران، رایانامه:

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله:

علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۳/۱۰/۰۲

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۴/۰۶/۰۶

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۱۱/۲۴

تاریخ انتشار:

۱۴۰۵/۰۳/۱۵

واژه‌های کلیدی:

سرق، دورق، فلاحیه،

شادگان، دوره

ساسانی، دوران

اسلامی، جغرافیای

تاریخی

جای‌نام‌شناسی به‌عنوان یکی از شاخه‌های مهم مطالعات جغرافیای تاریخی، نقش مؤثری در تحلیل تحولات مکانی و فرهنگی جوامع ایفا می‌کند. جای‌نام‌ها به‌عنوان ابزارهای کلیدی برای درک عمیق‌تر رابطه پیچیده میان انسان و سرزمین در طول تاریخ عمل می‌کنند و بازتاب‌دهنده تغییرات فرهنگی، جابه‌جایی‌های جمعیتی و تحولات سیاسی و اجتماعی در طول سده‌ها هستند. این پژوهش با تمرکز بر جای‌نام‌های سرق، دورق، فلاحیه و شادگان در جنوب خوزستان، از یک سو نقش این علم را در بازسازی تحولات فضایی-تاریخی برجسته می‌کند و از سوی دیگر، اهمیت آن را در تبیین پیوندهای ناگسسته میان هویت مکانی، عوامل طبیعی و فرآیندهای اجتماعی-سیاسی نشان می‌دهد. پژوهش پیش‌رو با هدف بازخوانی بخشی از تاریخ خوزستان و بازشناسی پیشینه، تحولات مکانی و پیوند مفهومی جای‌نام‌های سرق، دورق، فلاحیه و شادگان در جنوب این پهنه، در پی پاسخ به این پرسش است که آیا این اسامی به مکان‌هایی متفاوت در دوره‌های مختلف اشاره دارند یا به یک بستر جغرافیایی مشترک بازمی‌گردند. روش پژوهش، تحلیل تطبیقی متون جغرافیایی-تاریخی یونانی، عربی، سریانی، سفرنامه‌ها، مختصات جغرافیایی شهرها، نقشه‌های تاریخی و شواهد باستان‌شناسی است. برآیند این داده‌ها نشان می‌دهد که این جای‌نام‌ها از دوران باستان تا امروز دستخوش تحولات زمانی و مکانی متعددی شده‌اند. طبق شواهد باستان‌شناسی، زبان-شناسی، متون تاریخی و مطالعات زمین‌شناسی، چهار موقعیت اصلی در ارتباط با این جای‌نام‌ها قابل بررسی هستند: تل‌تندی و جانشین (به‌عنوان محل سرق و دورق باستان در شهرستان رامشیر)، روستای مدینه (به‌عنوان دورق قدیم در شهرستان شادگان)، و فلاحیه (به‌عنوان دورق جدید و هسته اولیه شهر امروزی شادگان). به نظر می‌رسد این مناطق در فرآیندهای تاریخی متعدد، دستخوش جابه‌جایی‌ها و تحولات تدریجی از شرق به غرب و سپس به سمت جنوب غربی در امتداد رودخانه جراحی شده‌اند. این تغییر موقعیت، متأثر از عواملی همچون تغییرات زیست‌محیطی - مانند تکامل مخروط افکنه‌های آبرفتی - و عوامل انسانی بوده‌اند. اگرچه شواهد موجود تا حدی مسیر تحولات را روشن می‌کند، اما به دلیل محدود بودن مطالعات گذشته و تخریب بسیاری از محوطه‌ها در دهه‌های اخیر، انجام بررسی‌های میدانی هدفمند و بهره‌گیری از تصاویر ماهواره‌ای و تحلیل‌های میان‌رشته‌ای برای بازبینی یا تأیید این فرضیات ضروری است.

۱. مقدمه

شهر امروزی شادگان به عنوان مرکز شهرستان شادگان در جنوب استان خوزستان واقع شده است. این شهر از شمال به شهرستان اهواز، از غرب به خرمشهر، از شرق به بندر ماهشهر و از جنوب به آبادان متصل است. پیرامون شادگان را اراضی دلتایی که توسط رسوبات رودخانه جراحی و انشعابات آن به وجود آمده، تشکیل می‌دهد و در پایین دست حوضه این رودخانه، یک سیستم زیست‌محیطی وسیع متشکل از تالاب‌های شیرین و شور همراه با خور موسی و جزایر آن شکل گرفته که به خلیج فارس می‌پیوندد. شهر شادگان که در متون دوران متأخر اسلامی فلاحی یا فلاحیه خوانده می‌شد، با ناحیه قدیمی تری تحت عنوان سرق یا دورق باستان نیز پیوند دارد؛ چنانکه امروزه تالاب‌های پیرامونی شادگان با عنوان هور دورق نیز شناخته می‌شود. در متون متعلق به قرون سوم و چهارم هجری، ذیل اشاره به سرق/دورق در میان خوره و شهرهای خوزستان، موقعیت مکانی آن در کنار رودخانه و به عنوان محل تجمع آب (تالاب) در نزدیکی دریا توصیف شده است (جدول ۱). موقعیت جغرافیایی دورق به دلیل وجود آبراهه‌های فراوان و ارتباط با سایر مناطق از طریق دو رودخانه جراحی و کارون، آن را به مکانی مهم برای حمل و نقل و تجارت زمینی و آبی تبدیل کرده بود؛ به طوری که همواره در کانون توجه قدرت‌های محلی و ملی قرار داشت. این منطقه از یک سو نقش عمده‌ای در ارتباط میان فارس و میانرودان و مراودات با شهرهای شمالی چون اهواز، سوق‌الاربعا و عسکر مکرّم داشت و از سوی دیگر در جابه‌جایی کالا و تجارت دریایی از جانب هندوستان و چین تأثیر بسزایی داشت (مسعودی، ۱۳۸۲: ۱۰۷؛ بلخی، ۱۳۹۶: ۱۷۲-۱۷۱). شواهد ژئومورفولوژیکی نشان‌دهنده شکل‌گیری شهر در بستر مخروط افکنه وسیعی است که از نهشته‌های رودخانه جراحی و فعالیت‌های انسانی ایجاد شده بود (Walstra et al., 2010). به دنبال حاصلخیزی خاک‌های تشکیل‌شده در منطقه و وجود آب شیرین رودخانه جراحی، بهره‌وری از اراضی به تدریج میسر شد.^(۱) در کنار این ویژگی‌های طبیعی، وضعیت اکولوژیکی تالاب شامل زیستگاه‌های متنوع، نزارهای پهناور و تنوع غنی گیاهی و جانوری نیز اهمیت مکانی این منطقه را دوچندان کرده بود. چنان‌که پهنه‌های مختلف این تالاب، علاوه بر تأمین تغذیه ساکنین درون و پیرامون آن، به عنوان محل پرورش گاو میش، تبعیدگاه (قزوینی، ۱۳۷۳: ۲۵۲)، پناهگاه یا گریزگاهی به سمت دریا در دوره‌های مختلف محسوب می‌شد (نجم‌الملک، ۱۳۶۲: ۱۱۰؛ رنجبر، ۱۳۸۲: ۱۳۴). در پژوهش حاضر تلاش می‌شود تصویری نسبتاً مشخص از مکان‌یابی دورق و وضعیت آن در دوران تاریخی و اسلامی ارائه گردد. در نوشتار پیش رو به جهت انسجام متن و با در نظر داشتن مفهوم تاریخی و جغرافیایی دورق، این جای‌نام در سه عنوان کلی طبقه‌بندی شد: دورق باستان که بر اساس شواهد حاصل از بررسی‌های محدود باستان‌شناسی، احتمالاً جنوب روستای مشراکه در شهرستان رامشیر قرار داشته است؛ دورق قدیم که بر اساس منابع مکتوب تا قرن دوازدهم هجری در محدوده شهر مدینه در شهرستان شادگان برپا بود و دورق جدید که با عنوان فلاحیه (تقریباً منطبق با شادگان کنونی) شناخته شده و از

قرن دوازدهم هجری به بعد شکل گرفته است. این مطالعه بر مبنای گردآوری و تحلیل اطلاعات موجود در متون جغرافیایی - تاریخی یونانی و عربی، سفرنامه‌ها، شواهد باستان‌شناسی و پژوهش‌های تاریخی و باستان‌شناسی پیشین نگاشته شده است. در کنار موارد بالا، مدارک بررسی‌نشده دیگری همچون متون سریانی و داده‌های موجود در متون اسلامی همچون طول و عرض جغرافیایی شهرها نیز مورد استفاده قرار گرفته‌اند. در نهایت با بهره‌گیری از مجموعه این اطلاعات، به نظر می‌رسد با توجه به شناسایی احتمالی موقعیت شهرهای سرق و دورق در دوران قبل از اسلام و مکان‌های منسوب به دورق پس از این دوران، روند شکل‌گیری شهرهای سرق، دورق، فلاحیه و شادگان در امتداد رودخانه جراحی از جانب شرق به غرب و در نهایت جنوب غربی رودخانه در پیرامون پهنه‌های تالابی بوده است.

۲. پیشینه مطالعات

با وجود اشاره‌های بسیار درباره نواحی سرق، دورق و فلاحیه در نقشه‌ها و متون تاریخی به‌ویژه منابع متعلق به دوران اسلامی، به نظر می‌رسد از زمان قاجار این محدوده به‌طور مشخص و با جزئیات بیشتر مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته است. در متون این دوره، علاوه بر ذکر دورق قدیم، به تفصیل به توصیف فلاحیه پرداخته شده و اطلاعات ارزنده‌ای از شرایط جغرافیایی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی آن ارائه گردیده است (نجم‌الملک، ۱۳۶۲؛ حسینی فسائی، ۱۳۷۸؛ Kinneir, 1813; Stocqueler, 1832; Layard, 1846). مطالعاتی که نزدیک به یک سده گذشته در ارتباط با منطقه دورق منتشر شد، عمدتاً به منظور توصیف تاریخ جامع خوزستان یا نگارش تاریخ محلی فلاحیه در ارتباط با فرایند تحولات سیاسی مشعشعیان و خاندان بنی‌کعب بوده است (کسروی، ۱۳۳۰؛ امام شوشتری، ۱۳۳۱؛ قیم، ۱۳۹۳؛ مشعشعی، ۱۳۹۶؛ نمه الحلو، ۱۹۶۸؛ Floor, 2006). در میان این تألیفات، تعداد محدودی به‌طور مشخص با موضوع تاریخ‌نگاری دورق به چاپ رسید (الموسوی و آل بایل، ۱۴۱۰؛ Lockhart, 1991: 181؛ احمدوند و رودگر، ۱۳۹۲؛ ۳۰۲-۳۰۰؛ خلیفی، ۱۳۹۲) اما با وجود تلاش‌های صورت‌گرفته، عمده پژوهش‌های مرتبط با دورق به‌طور کلی متکی بر متون تاریخی - جغرافیایی از دوران اسلامی بود و اطلاعات محدودی از این ناحیه در دوران تاریخی ارائه شده است. در این میان، والتر برونو هنینگ اولین پژوهشگری بود که بر اساس متون کلاسیک یونانی، شواهد زبانی و باستان‌شناختی، به بازشناسی جای‌نام سرق در دوران باستان پرداخت (Henning, 1952: 177-178). چند دهه پس از او، جان هانسن که به دنبال موقعیت قرارگیری شهر الیمایی سلوکیه بود، محوطه‌های شمال شرق شادگان در جانب رودخانه جراحی را مورد بررسی باستان‌شناسی قرار داد و با توجه به سفال‌های سطحی، شواهد جغرافیایی و تاریخی - باستان‌شناختی، پیشنهاداتی در رابطه با مکان‌یابی این منطقه ارائه نمود (Hansman, 1978). از دهه ۱۹۶۰ میلادی تاکنون هیچ فعالیت باستان‌شناسی دیگری در این محدوده صورت نگرفته است. (۳) تنها در سال‌های اخیر در ذیل پروژه مشترک ایران - بلژیک در کرانه‌ها و پس‌کرانه‌های خلیج فارس، یان والسترا و همکارانش در مطالعه سیر تکاملی سیستم مخروط افکنه در دشت‌های جنوبی

خوزستان به محوطه‌های شناسایی شده توسط هانسمن پرداختند. در این مطالعه به کمک یافته‌های زمین‌شناسی، باستان‌شناسی، متون تاریخی و تصاویر ماهواره‌ای، روند پیشروی مخروط افکنه‌ها در مراحل متوالی و ارتباط آن با جابه‌جایی سکونتگاه‌ها و فعالیت‌های آبیاری مورد ارزیابی قرار گرفت. مطالعات حاکی از آن است که سه واحد مجزا از مخروط افکنه به‌طور متوالی توسط رودخانه جراحی در طول زمان شکل گرفته‌اند که می‌توان آن‌ها را به مراحل تکامل سیستم جراحی نسبت داد (Walstra *et al.*, 2010).

۳. دورق در دوران تاریخی

بنابر آجرهای کتیبه‌دار به‌دست‌آمده از دوره ایلام میانه، هوته لودوش- اینشوشینک^۱ (حدود ۱۱۲۰-۱۱۱۰ پ.م)، پادشاه ایلام و شوش، معبد اوپورکوپک-بانوی تقسیم‌کننده روشنایی- را در سرزمین شلولیکی مرمت کرد. با توجه به اطلاعات تاریخی و پژوهش‌های زبان‌شناسی و باستان-شناختی مطرح‌شده پیرامون جای‌نام شلولیکی، این فرض مطرح می‌شود که احتمالاً این سرزمین با سرق یا دورق در قرون اولیه اسلامی یکسان باشد^(۳) (Scheil, 1911: 75; Steve, 1987: 41-). جایگاه این منطقه در دوره‌های بعدی، چندان مشخص نیست تا زمانی که گزارش‌های موجود در بعضی متون کلاسیک یونانی، منجر به طرح احتمالات جدیدی در ارتباط با پیشینه سرق باستان شد. استرابو در کتاب جغرافیایی خود از شهر بزرگی به نام سلوکیه نزدیک رودخانه هدوفن^(۴) یاد می‌کند که توسط شاهی پارتی تصرف شد. به گفته او این شهر در زمان‌های گذشته سلوکه نام داشت (Strabo XVI, 223). پلینی نیز سلوکیه را یکی از شهرهای مهم سرزمین وسیع و باتالاقی الومایس واقع در شرق رودخانه اولایس^(۵) معرفی کرد (Pliny VI, 80). هنینگ در بررسی خود بر روی آثار و کتیبه‌های تنگ سروک، با توجه به منابع کلاسیک و بر اساس شواهد باستان‌شناختی، زبان‌شناختی و جغرافیایی نتیجه می‌گیرد در قرن دوم پیش از میلاد، مهرداد اول با حمله به سرزمین الیمایی پایتخت آن یعنی شهر سلوکیه (سلوکه باستان) را تصرف کرد. او برای بازسازی دقیق‌تر از موقعیت مرکز الیمایی به گزارش طبری اشاره دارد یعنی زمانی که اردشیر ساسانی به قصد تنبیه شاه الیمایی یا همان شاه اهواز از مسیر ارجان، سنبل و تاشان به سرق رسید و در آنجا لشکرکشی او پایان یافت. هنینگ سرق را عربی‌شده سورک و همان سلوکه باستان تلقی می‌کند؛ جای‌نامی که در اوایل دوران اسلامی به منطقه پیرامونی شهر دورق اطلاق می‌شد (Henning, 1952: 177-178؛ طبری، ۲/۳۶۲: ۵۸۳). پیگیری منابع مربوط به دوره ساسانی، تصویر روشن‌تری از دورق و سرق در این برهه زمانی به دست می‌دهند. این اطلاعات تاریخی را می‌توان نخست از طریق متون سریانی و سپس در میان گزارش‌های جغرافی‌دانان مسلمان قرون اولیه هجری بررسی کرد. در دوره ساسانی، با افزایش جمعیت مسیحیان در ایران، کلنی‌ها و اسقف‌نشین‌هایی در نقاط مهم امپراتوری از جمله در

مناطق مختلف بت هوزایه^(۶) شکل گرفت که از طریق متون باقیمانده سربانی قابل پیگیری است (Chabot, 1902: 668). قدیمی‌ترین سند رسمی حاوی اطلاعات اسقف‌ها و مقر آن‌ها، مربوط به تشکیل نخستین شورای کلیسایی^(۷) در زمان یزدگرد یکم در سال ۴۱۰ م. بود و در بخشی از آن به مراکز اسقف‌نشین بت هوزایه شامل بت لاپاط، کرخاژ لیدان، هرمزد اردشیر، شوشتر و شوش، همراه با اسامی افراد و اطلاعات مربوطه اشاره شده است (Chabot, 1902: 288-289; Wiessner, 1967: 272). بنابر منابع موجود، اولین بار نام سرق در شورای کلیسایی مار آبای یکم^(۸) که در سال ۵۴۴ م. برگزار شد، به میان آمد. در پی اصلاحات مار آبای یکم، افراد عالی‌رتبه کلیسای شرقی که به بت هوزایه آمده بودند، در نواحی مختلف از جمله روستاهای سرق اصلاحاتی انجام دادند. زمانی که به شوشتر رسیدند فردی به نام سیمون از اهالی نصیبین^(۹) را فراخواندند. او که به‌طور غیر رسمی خود را اسقف سرق، رامهرمز و دیگر مناطق کرده بود، به دلیل اقداماتش مورد بازخواست قرار گرفت (Braun, 1900: 103-104; Chabot, 1902: 323-324). پس از این روایت، بیش از دو سده نامی از سرق در متون سربانی موجود نیست تا اینکه در میان مکاتبات تیموتئوس اول^(۱۰) با مطران ایلام و اسقف هرمزد اردشیر،^(۱۱) سه نامه حاوی اطلاعات مفیدی در ارتباط با دورق دیده می‌شود (Heimgartner, 2012: 104, 111, 113). بخشی از محتوای این نامه‌ها در مورد مناقشه اسقف‌نشین‌های رامهرمز^(۱۲) و هرمزد اردشیر در ارتباط با نظارت بر دورق بوده است. تیموتئوس دورق را با شهر سرق که در سندیکون قدیمی‌تر مار آبا ذکر شده یکسان دانسته و نتیجه می‌گیرد در صورت وجود مکانی با نام سرق، دورق تحت نظارت اسقف هرمزد اردشیر قرار خواهد گرفت و در غیر این صورت دورق همان شهر سرق و تابع رامهرمز به شمار می‌رود. او در هر صورت دورق را به اسقف‌نشین فقیرتر متعلق می‌داند (Heimgartner, 2012: LXVIII; 104-105). انتساب این منطقه به اسقف‌نشین فقیرتر می‌تواند نشانگر این مسئله باشد که دورق شهر ثروتمندی بوده است (Fiey, 1969: 259-260). اطلاعات بیشتری از این منطقه در دوره ساسانی در دست نیست اما بررسی گزارش‌های جغرافی‌دانان مسلمان مبنی بر وجود شواهدی از دوره ساسانی در دورق و نواحی پیرامونی آن، به فهم بهتر وضعیت تاریخی منطقه در این دوره کمک خواهد کرد.

۴. دورق در سده‌های اولیه، میانی و متأخر دوران اسلامی

بر اساس متون جغرافیایی سده‌های نخست و میانی دوران اسلامی، دورق یکی از خوره‌های سرزمین خوزستان^(۱۳) به شمار می‌رفت که همواره در کنار شهرهای مهمی همچون اهواز، جندی‌شاپور، رامهرمز، شوش و شوشتر مورد توجه بود (جدول ۱). علاوه بر نام دورق، اسامی دیگری همچون سرق (ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۳۶)، دورق الفرس^(۱۴) (بلخی، ۱۳۹۶: ۱۶۷)، سوق دورق (دمشقی، ۱۳۵۷: ۳۰۵) و بلدالسایس (مشعشی، ۱۳۹۶: ۳۴) نیز به این ناحیه منتسب شده بود. بررسی آثار

جغرافی‌دانان مسلمان طی قرون چهارم و پنجم هجری، نشان‌دهنده وجود تفاوت‌هایی در اشاره به موقعیت قرارگیری و حدود دورق است. در برخی متون، دورق به عنوان شهر یا مرکز خوره سرق^(۱۵) (بلخی، ۱۳۹۶: ۱۷۱؛ ابن رسته، ۱۳۶۵: ۲۲۰؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۲۴؛ اصطخری، ۱۳۴۰: ۹۰) و در برخی دیگر خود به صورت خوره، شهر و ده معرفی شده است (مقدسی، ۱۳۶۱: ۱/۳۹). گاهی نیز از دورق و سرق به گونه‌ای یاد شده که گویی دو خوره یا شهر جداگانه بوده‌اند (بلاذری، ۱۳۴۶: ۲۴۰، ۲۴۶) درحالی‌که در بعضی موارد هر دو به یک مکان مشترک اطلاق شده‌اند (ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۳۶). منابع دوران اسلامی دورق را مکانی آباد و پر نعمت وصف کرده‌اند. شهری دارای منابع طبیعی، بناهای خوش ساخت، مسجد جامع و بازاری بزرگ که به چندین شاخه تقسیم می‌شد (جدول ۱). این شهر نقطه ارتباطی و محل عبور مسافرانی بود که به عراق یا مکه می‌رفتند. همچنین زادگاه برخی از راویان حدیث و خاندان‌های معروف شیعی همچون ابن مهزیار و ابن سکیت بود؛^(۱۶) از این رو جایگاه فرهنگی- مذهبی ویژه‌ای داشت تا جایی که وجود لقب دورقی در بسیاری از اسامی احتمالاً نشانگر صفت پرهیزکاری ایشان بوده درحالی‌که اصالتاً اهل دورق نبوده‌اند (یاقوت حموی، ۱۳۸۳: ۲/۴۱۱-۴۱۰). به لحاظ جغرافیایی نیز موقعیت قرارگیری دورق در نزدیکی خلیج فارس و وجود راه‌های زمینی و آبی متعدد، زمینه‌های ارتباط مناسبی را میان مناطق جنوبی با یکدیگر و با دیگر مراکز تجاری همچون هندوستان و بصره فراهم کرده بود. سکه‌های به‌دست‌آمده با ضرب دورق و سرق نشان از رونق اقتصادی و پویایی منطقه به ویژه در دوران اموی، عباسی، تیموری و صفوی دارد (عقیلی، ۱۳۷۷: ۲۱۹، ۱۸۸؛ رضائی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۱۵۳، ۱۰۰). در ادامه این نوشتار، تداوم زیستگاهی ناحیه دورق از قرون اولیه هجری تا افول آن و شکل‌گیری فلاحیه و موقعیت آن تا پایان دوران قاجار مورد مطالعه قرار خواهد گرفت.

در آخرین سال‌های پادشاهی ساسانی، متنی سریانی موسوم به رویدادنامه خوزستان توسط نویسنده‌ای ناشناس نگاشته شد که در آن وقایع مربوط به چگونگی فتح شهرهای خوزستان به دست اعراب مسلمان روایت شده بود (رضاخانی و امیری باوندپور، ۱۳۹۵: ۱۰۳-۹۷). در این گزارش، به فتح شهرهای مستحکم بت هوزایه یعنی بت لاپاط، کرخاد-لیدان، شوش و شوشتر اشاره شده اما در آن نامی از سرق و دورق به میان نیامده است. تنها دو روایت از متون تاریخ‌نگاران مسلمان به چگونگی تصرف دورق/سرق در سال هفدهم هجری می‌پردازد (بلاذری، ۱۳۴۶: ۲۵۰، ۲۴۶؛ طبری، ۱۳۸۳: ج ۵: ۱۸۸). در سال‌های نخست ورود مهاجمان عرب، آنها از پول رایج سرزمین‌های فتح‌شده استفاده می‌کردند تا اینکه ولات عرب به تقلید از درهم ساسانی به ضرب سکه در ولایات مختلف پرداختند. باید توجه داشت که بیشتر این ضرابخانه‌ها در شهرهایی قرار داشتند که ضرابخانه‌های ساسانی در آنها دایر بود (Miles, 1975: 364-365). سکه‌های به‌دست آمده از دوره بنی‌امیه (۴۱-۱۳۲ ه.ق) نشان می‌دهد که سُرُق یکی از دارالضرب‌های قرون اولیه حکومت اسلامی برای ضرب درهم‌های اموی در سال‌های ۸۱-۷۹، ۸۳ و ۹۸-۹۰ ه.ق بود (عقیلی، ۱۳۷۷: ۲۱۹؛ رضائی باغ-بیدی، ۱۳۹۳: ۱۰۰). پس از آن، گزارش معتبری از سکه‌های سرق دست نیست تا اینکه دوباره در

آغاز خلافت عباسیان (۱۳۲-۶۵۶ ه.ق) سُرُق بر روی درهم‌های عباسی به ضرب سال‌های ۱۳۵-۱۳۴ ه.ق پدیدار می‌شود (رضائی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۱۵۳).

در نیمه دوم قرن اول هجری، با شکل‌گیری جنبش معروف به کساحین^(۱۷) شهرهای بصره، ابله، طفوف، الکلاء، زط، آجام و دورق در زمره مهم‌ترین نواحی جغرافیایی این جنبش به شمار می‌رفتند. گروه‌هایی از زطها و زنگیان در دورق کنار سواحل و نيزارهای آن می‌زیستند جایی که آخرین بار سپاه حجاج بن یوسف ثقفی جنبش را در این مکان سرکوب کرد (بهرامی، ۱۳۹۲: ۱۲، ۱۲-۹). در نیمه دوم قرن سوم هجری، با شکل‌گیری قیام موسوم به زنگیان تحت رهبری صاحب‌الزنج، دورق دوباره به صحنه پیکار تبدیل شد که این بار میان سپاهیان یعقوب بن لیث و زنگیان رخ داد (طبری، ۱۳۷۳/۱۵: ۶۴۶۷؛ ابن اثیر، ۱۳۸۲/۱۰: ۴۳۶۶). در گزارش ابن اثیر از رویدادهای سال ۳۱۶ ه.ق، سرق به عنوان یکی از مناطق وصول مالیات ذکر شده است (ابن اثیر، ۱۳۸۲/۱۱: ۴۷۵۸). در سده‌های چهارم و پنجم هجری، با گسترش تدریجی حاکمیت آل بویه در نواحی پس‌کرانه‌ای خلیج فارس، موقعیت مناسبی برای کنترل تجارت دریایی و رونق اقتصادی در سواحل و بنادر این حوزه توسط ایشان ایجاد شد. استقرار آل بویه در خوزستان و تسلط بر سراسر کرانه‌ها و پس‌کرانه‌های خلیج فارس از ساحل مکران تا سرزمین‌های بالا دست بین‌النهرین در کنار سیاست امیران مقتدر آل بویه همچون معز الدوله و عضد الدوله دیلمی، علاوه بر تضمین امنیت تجارت دریایی منجر به رشد فعالیت‌های بازرگانی در منطقه شد. طی این دوره، سیراف و صحار دو کانون اصلی مبادلات اقتصادی در خلیج فارس به شمار می‌رفتند و بنادر دیگر تحت تأثیر این دو مرکز به حیات خود ادامه می‌دادند (وثوقی، ۱۳۸۴: ۱۲۵-۱۱۶). در متون باقیمانده، دو گزارش حاوی اطلاعاتی از سرق و دورق در سال‌های آغازین و پایانی آل بویه به چشم می‌خورد. به گفته محمد بن یحیی صولی، از ادبای قرن چهارم هجری، در پایان حکومت المتقی بالله، بعضی مناطق از جمله سرق به علی بن بویه واگذار شد (صولی، ۲۰۰۴: ۲۸۵-۲۸۴). طبق گزارش ابن اثیر نیز، در محرم ۴۴۳ ه.ق دورق توسط گروهی از عرب‌ها و کردها مورد تهاجم و غارت قرار می‌گیرد. در پی این اتفاق، سلطان رحیم پادشاه آل بویه سپاهی به منطقه گسیل داشته و آنان را سرکوب می‌کند. نکته قابل توجه در این گزارش، محل رویارویی و درگیری هر دو لشکر است که «در میان سرق و دورق» ذکر شده است (ابن اثیر، ۱۳۸۵/۱۳: ۵۸۱۵). پس از آن، اطلاعاتی از جای نام سرق در منابع باقیمانده موجود نیست و تا قبل از شکل‌گیری فلاحیه در قرون بعدی، به ناحیه دورق به تنهایی اشاره خواهد شد.

به نظر می‌رسد دوران شکوفایی بندر پس‌کرانه‌ای دورق از قرن پنجم و ششم هجری به بعد همزمان با افول بندر سیراف بوده است. در دوره سلاجقه بازرگانانی که از خلیج فارس راهی سواحل بصره می‌شدند، به علت ناامنی بندر سیراف، راه خشکی را انتخاب می‌کردند. در واقع با اعتبار یافتن جزیره کوچک قیس یا کیش که به نوعی جانشین سیراف شده بود، مبادله کالا در مسیرهایی که به بندر سیراف منتهی می‌شد به حداقل رسید و به دلیل درگیری‌های منطقه،

بازرگانان برای امنیت تجارت، از طریق کرمان، مهروبان و سپس دورق به بندر بصره می‌رفتند (ابن بلخی، ۱۳۸۴: ۱۳۶). علاوه بر تردد تجار، دورق محل گردآمدن حاجیان فارس و کرمان نیز بود که از دیگر عوامل رونق منطقه در این دوره به شمار می‌رفت (مقدسی، ۱۳۶۱/۲: ۶۱۵).

از اواخر سده پنجم تا اوایل سده هفتم ه.ق با افزایش قدرت و گسترش دامنه قلمرو خوارزمشاهیان، بخش‌های وسیعی از ایران تحت حکومت ایشان قرار گرفت. در این دوران خوزستان که پس از فروپاشی آل بویه زیر نظر دستگاه خلافت عباسی اداره می‌شد، همواره محل اختلاف میان خوارزمشاهیان، اتابکان فارس و عباسیان بود تا اینکه با حمله مغولان و سقوط بغداد در سال ۶۵۶ ه.ق خوزستان نیز تحت حاکمیت مغولان درآمد (مرغائی‌زاده و ولی عرب، ۱۳۹۷: ۱۳۳-۱۳۴). در نامه‌ای که در دوره ایلخانی توسط خواجه رشیدالدین به فرزندش شهاب‌الدین - حاکم شوشتر و اهواز - در خصوص اصلاحات مالیاتی نوشته شده، به یازده مکان از جمله دورق برای دریافت وجوهات دیوانی خوزستان اشاره شده است (همدانی، ۱۳۵۸: ۱۱۵-۱۱۴). در سال ۶۹۹ ه.ق مغولان جغتایی ساکن ماوراءالنهر، مناطق جنوبی ایران از جمله دورق را مورد هجوم و غارت خویش قرار دادند. در متن تاریخ و صاف، گزارش این تهاجم ذیل غارت نواحی فارس ذکر شده (وصاف الحضرة، ۱۳۳۸: ۳۷۰). یکی از نکات قابل توجه در منابع تاریخی - جغرافیایی از قرن هفتم هجری به بعد، پدیدار شدن محلی با نام دورقستان است که به عنوان جزیره یا شهر - بندری به طول پنج در پنج فرسخ مابین دریای فارس و نهر عسکر مکرم^(۱۸) واقع بود. در این جزیره، دژی قرار داشت که زمان خلفای عباسی محل تبعیدیان بغداد بود. این موضع، محل سکونت عملجات کشتی و محل گذر کشتی‌هایی بود که از هندوستان می‌آمدند و تنها راه ورودی برای کشتی‌هایی به شمار می‌رفت که از مسیر کیش می‌رسیدند (یاقوت حموی، ۱۳۸۳/۲: ۴۱۱؛ قزوینی، ۱۳۷۳: ۲۵۲-۲۵۱). در قرن هشتم هجری، شهر دورق پس از سوق اهواز دومین ناحیه از هفت ناحیه خوزستان (دمشقی، ۱۳۵۷: ۳۰۵-۳۰۴) و به عنوان یکی از شکارگاه‌های چهارگانه معرفی می‌شود. در گزارش اخیر، به نقل از رساله ملکشاهی به چهار شکارگاه بزرگ اشاره شده که دومین آنها دورق و هندویان به اندازه بیست در ده فرسنگ بوده است (مستوفی قزوینی، ۱۳۶۲: ۱۱۰).

در عصر فترت میان ایلخانان و تیموریان، حکومت‌های مستقلی در نواحی مختلف ایران سربرآوردند. نواحی جنوبی ایران از جمله فارس و خوزستان تحت حاکمیت آل مظفر بود و همزمان با این سلسله، حکومت مستقل دیگری به نام جلایریان نیز شکل گرفت. در زمان حکومت این دو خاندان، بسیاری از مناطق از جمله خوزستان در بین آنها در حال دست‌به‌دست شدن بود. منابع مربوط به این دوران به‌طور مشخص اطلاعاتی درباره چگونگی شرایط و وضعیت دورق در خلال این سال‌ها به دست نمی‌دهد. اما در نیمه اول قرن نهم ه.ق، در کتابی موسوم به جغرافیای حافظ ابرو که برگرفته از متون قدیمی‌تر همچون مسعودی، اصطخری و غیره است، اشاراتی به دورق تحت عنوان مدینه‌ای از نواحی خوزستان شده است. نکته قابل توجه و منحصر در این متن، اشاره به وجود دو دورق علیا و سفلی است (حافظ ابرو، ۱۳۷۸: ۹۸). پیش‌تر این مسئله در

هیچ یک از متون تاریخی ذکر نشده بود. با توجه به اینکه حافظ ابرو کتاب را به فارسی برگردانده و با کمک دیگر منابع تکمیل کرده، شاید این مطلب از متن دیگری که در حال حاضر موجود نیست، گرفته شده باشد. از سوی دیگر با توجه به وجود ناحیه‌ای به نام دورقستان، این احتمال وجود دارد که موقعیت مکانی دورق سفلی با این منطقه مطابقت داشته است. در غیر این صورت احتمالاً تا قبل از شکل‌گیری فلاحیه به عنوان دورق جدید، در دوره تیموری با دو دورق روبرو هستیم. سکه‌های به‌دست آمده با ضرب دورق، بیانگر پویایی این منطقه به عنوان یکی از دارالضرب‌های جنوب ایران در دوره تیموری است (عقیلی، ۱۳۷۷: ۴۰۱، ۱۸۸).

در اواخر نیمه اول قرن نهم ه.ق، با شکست سپاه تیموری توسط مشعشعیان، تاریخ دورق وارد مرحله جدیدی شد. این منطقه و نواحی آن در دوره مشعشعیان محل درگیری‌های داخلی و همچنین یکی از مناطق مورد نزاع با حاکم بصره بود و بارها مورد غارت و ویرانی قرار گرفت.^(۱۹) طی این دوره، ناحیه دورق گاهی به امیری^(۲۰) از قبیله بنی‌تمیم بخشیده و گاهی بر اثر سوء تدبیر به بهایی فروخته می‌شد (مشعشی، ۱۳۹۶: ۱۲۱، ۳۴). سکه‌های ضرب دورق در تاریخ ۹۰۶ ه.ق، نشان‌دهنده تداوم حکومت این خاندان بر منطقه در ابتدای تشکیل سلسله صفوی است (رنجبر، ۱۳۸۲: ۳۰۶-۳۰۵). ولایت دورق در زمان شاه طهماسب اول در تصرف امرای قزلباش حکام کهگیلویه بود. در میانه هرج و مرج پس از مرگ این پادشاه، سید مبارک مشعشی که در حوزیه قدرت گرفته بود آن ولایت را از تصرف طایفه افشارهای کهگیلویه بیرون آورده و به قلمرو خود افزود. دورق تا سال سی و چهارم جلوس شاه عباس اول در اختیار این خاندان بود اما در این سال امام قلی‌خان - بیگلربیگی فارس - به فرمان شاه به آنجا لشکر کشید، قلعه دورق را محاصره و دست ولات حوزیه را از این ناحیه کوتاه کرد (اسکندر منشی، ۱۳۱۴: ۶۷۰). تسلط بر دورق که یکی از ایستگاه‌های مهم تبادل کالا به طرف بصره بود، از اولویت‌های شاه عباس اول بود. این منطقه تا سال ۱۰۴۱ ه.ق. همچنان جزئی از فارس بود اما در این سال به دنبال دستور شاه صفی به قتل امام قلی‌خان، امارت دورق به والی مستقلی تفویض شد. در متون صفویه به نام حکام دورق به عنوان یکی از مناطق مهم خلیج فارس اشاره شده است (اصفهانی، ۱۳۶۸: ۱۴۸؛ واله قزوینی، ۱۳۸۰: ۱۵۰؛ وثوقی و صفت‌گل، ۱۳۹۵: ۸۸۱-۸۸۰). در نقشه‌های قرن شانزدهم میلادی، نام دورق در میان سکونتگاه‌های خلیج فارس همواره به چشم می‌خورد. این مسئله نشانگر رونق منطقه و اهمیت آن به عنوان یکی از ایستگاه‌های دریایی است. به عبارت دیگر آبادانی بنادر و جزایر شمالی خلیج فارس به‌ویژه بنادر خوزستان را باید در رونق گرفتن تجارت بصره از قرن هشتم به بعد و ادامه این روند در دوره حضور پرتغالی‌ها جستجو کرد (وثوقی و صفت‌گل، ۱۳۹۵: ۷۵۸-۷۵۲). به دنبال این شکوفایی، یکی از ضرابخانه‌های فعال ایران در دوران شاه عباس اول و دوم در منطقه دایر شد. محل ضرب بر روی این سکه‌ها به صورت دوراق نوشته شده است (عقیلی، ۱۳۷۷: ۱۸۸، ۴۲۱؛ قائینی، ۱۳۸۸: ۱۳۳-۱۳۰) و این آخرین باری است که دورق به عنوان دارالضرب شناخته می‌شود. اهمیت اقتصادی منطقه در گزارش‌های سفرنامه‌نویسان اروپایی نیز انعکاس یافت. آنها به محصولات

متنوعی همچون نی برای ساخت قلم، نفیس‌ترین منسوجات پشمی و لباس‌هایی عبا مانند اشاره داشته (شاردن، ۱۳۷۴، ج ۲: ۸۹۷؛ ج ۳: ۹۶۱) و از این مکان به عنوان یکی از سکونتگاه‌های صابئین^(۳۱) با ساکنانی تاجر و اغلب صنعتگر همچون زرگر، نجار و چلنگر یاد کرده‌اند (تاورنیه، ۱۳۳۶: ۲۳۲). آبه کاره^۱ سیاح و کارگزار فرانسوی نیز در مسیر سفر خود از فرانسه به هندوستان، به اعراب دورک و نحوه تجارت آنها اشاره دارد (کاره، ۱۳۸۷: ۳۸-۳۹). در اواخر دوره صفویه جمعی گری^۲ جهانگرد ایتالیایی فهرستی از ایالات مستخرج از آرشیوهای سلطنتی را ذکر کرده که این ایالات توسط خان‌ها اداره می‌شدند و در میان آنها نام دورق نیز دیده می‌شود (جملی کاری، ۱۳۴۸: ۱۴۰). این منطقه در پایان عصر صفوی به دلیل ضعف حکومت مرکزی با تشویق عثمانی‌ها مورد تاخت و تاز قبایل قرار گرفت و ناامن شد؛ چنانکه مستوفی یزدی جغرافی‌نویس اواخر عصر صفوی نیز به این شرایط نابسامان اشاره داشته است (وثوقی و صفت‌گل، ۱۳۹۵: ۸۱؛ مستوفی یزدی، ۱۳۳۷: ۱۷۱).

در دوره نادر شاه، دورق تحت حکمرانی مشعشعیان که در آن زمان زیر نظر حاکم خوزستان قرار داشتند، اداره می‌شد (رنجبر، ۱۳۸۲: ۳۵۴). در این زمان، تاریخ دورق با مهاجرت گسترده قبیله بنی‌کعب به آنجا و سپس بنای شهر فلاحیه، وارد مرحله دیگری می‌شود. در سال ۱۱۶۰ هـ.ق بنی‌کعب به دلایل مختلف سیاسی و اقتصادی از منطقه قبان به سوی دورق مهاجرت کرد. آنها با پیش‌روی به طرف رودخانه جراحی، با ایل افشار که بر کرانه این رودخانه در دورق سکونت داشتند درگیری پیدا کردند و در اطراف تپه‌ای که بعدها شهر فلاحیه بر روی آن بنا شده، ساکن شدند. حفر خندق پیرامون تپه و احداث قلعه، منجر به بالاگرفتن اختلافات آنها با افشارها شد. بعدها به واسطه هرج و مرجی که پس از مرگ نادرشاه پیش آمد، کعبی‌ها فرصت را غنیمت شمرده، ایل افشار را از آن حدود بیرون راندند و تمام این ناحیه را اشغال کردند (Layard, 1846: 41-42؛ افشار سیستانی، ۱۳۶۹: ۱۱۳؛ قیم، ۱۳۹۳: ۲۸۷). استقرار بنی‌کعب در فلاحیه و ایجاد استحکامات در آن شهر به علاوه موقعیت جغرافیایی آن یعنی قرار گرفتن در میان آب و نيزارها به همراه زمین‌های حاصلخیز اطراف آن، شکوفایی و رونق کشاورزی و افزایش قدرت دفاعی بنی‌کعب را به دنبال داشت (قیم، ۱۳۹۳: ۲۹۱). از سال ۱۱۷۰ تا ۱۱۷۸ هـ.ق تهاجم‌های متعددی از سوی کریم خان و والی بغداد علیه بنی‌کعب به فلاحیه شد. از پیامدهای زیان‌بار این حملات، تخریب سد مستحکم سابل به دستور کریم خان زند و در نتیجه ویرانی مناطق پیرامونی بود (همان، ۳۰۲-۲۹۴). در گزارش‌های مربوط به این وقایع که در دوران زندیه به نگارش درآمده، علاوه بر فلاحیه همچنان به دورق نیز اشاره شده است (موسوی نامی اصفهانی، ۱۳۶۸: ۱۳۲). بررسی رخدادهای مربوط به این بازه زمانی می‌تواند نشان‌دهنده موقعیت مناسب جغرافیایی منطقه در زمان یورش و لشکرکشی‌ها باشد. از یک سو وجود رودها، جزایر متعدد و دسترسی و تسلط کعبی‌ها بر دریا می‌توانست از عوامل مؤثر در ترک منطقه و پراکنده شدن ساکنین آن در شرایط خاص باشد. از

1 . Abbé Carré

2 . Gemelli Careri

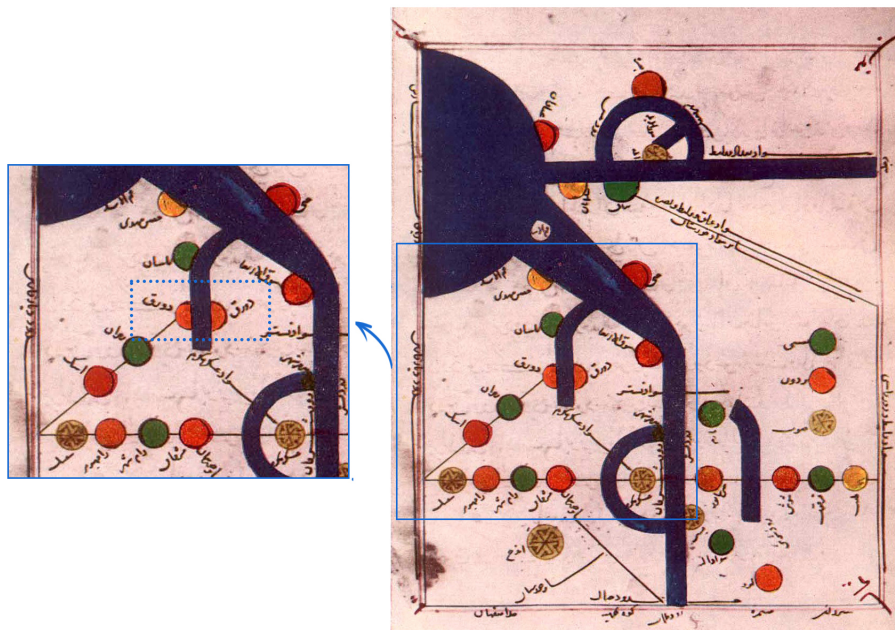
سوی دیگر نیز ناآشنایی سپاهیان حکومتی با مناطق تالابی، فقدان ناوگان دریایی و ضعف آنها در دریانوردی منجر به عدم موفقیت در این‌گونه حملات می‌شد. علاوه بر جنگ‌های داخلی، نبرد کعبیان با انگلیسی‌ها - معروف به نبرد ابوطوق - نیز از دیگر حوادث مهمی بود که در نیمه دوم قرن یازدهم هجری باعث بروز ناامنی در منطقه فلاحیه شد. پیروزی بنی‌کعب در این نبرد تا حدی اهمیت داشت که منجر شد تا مدت‌ها این خطه از گزند بیگانگان مصون بماند (قیم، ۱۳۹۳: ۳۱۳-۳۱۰).

این منطقه که در دوران قاجار ذیل بلوک فلاحی شناخته می‌شد، بارها بین ایالات فارس و خوزستان دست به دست شد.^(۳۲) سال ۱۸۱۰ م. جان مک دونالد کینیر - عضو بریتانیایی هیئت سرجان ملکم - طی مأموریت خود در ایران، به شهرهای جنوبی از جمله دورق سفر کرد و به تفصیل اطلاعاتی درباره ویژگی‌های جغرافیایی منطقه، رودها، بندها و مسافت مکان‌ها ارائه داد. او دورق قدیم را یکی از شهرهای هشت‌گانه سوسیانا (خوزستان) معرفی کرده که با متروک شدن آن، شهر فلاحیه در زمینی پست و باتلاقی در کنار دو شاخه از رودخانه جراحی بنا شد و دیواری گلی به محیط دو مایل و ضخامت شانزده پا همراه با برج‌های مدوری در جانب آن با فواصل منظم دیده می‌شد (Kinneir, 1813: 58, 85-92, 456). طی سال‌های ۴۲-۱۸۴۰ م. همزمان با اقامت لیارد در خوزستان، به توصیه انجمن پادشاهی جغرافیایی، گزارش جامع و مبسوطی درباره اوضاع سیاسی، جغرافیایی و ریشه‌های نژادی عشایر و ایلات استان خوزستان تهیه شد. در این گزارش اطلاعات مفیدی در ارتباط با قبایل کعب، ساختار شهر فلاحیه، روستاها، نهرها و کانال‌های مربوط به آن و همچنین موقعیت دورق قدیم وجود دارد (Layard, 1846: 36-45). فلاحیه سال‌ها همچنان از مراکز قدرت کعبی‌ها به شمار می‌رفت. در سال‌های پایانی حکومت مظفرالدین شاه به موجب فرمان‌هایی مناطق محمره،^(۳۳) آبادان، بهمنشیر، فلاحیه، هندیجان، ده‌ملا و اراضی شرق کارون مشروط به پرداخت درآمد سالانه و عدم انتقال به بیگانگان، به مالکیت شیخ خزعل و به عنوان دارایی دائمی به او اعطا شد (Lorimer, 1915: 1753-1754). پس از سقوط سلسله قاجار، در سال ۱۳۱۴ ه.ش تغییر نام‌هایی برای شهرهای خوزستان به امضای محمود جم، وزیر داخله وقت حکومت پهلوی، صورت گرفت و به دنبال آن نام فلاحیه به شادگان تغییر یافت (فریدی مجید و ملک‌پور، ۱۳۸۸: ۴۲۱). بر اساس قانون تقسیمات کشور در سال ۱۳۱۶ ه.ش این شهر بخشی از شهرستان خرمشهر به حساب می‌آمد تا اینکه در سال ۱۳۵۸ ه.ش به تصویب شورای انقلاب اسلامی بخش شادگان به شهرستانی مستقل با مرکزیت شادگان تبدیل شد (همان، ۴۳۳: ۴۲۲).

۵. مکان‌یابی دورق بر اساس متون تاریخی و شواهد باستان‌شناسی

با وجود توصیف‌های متعدد در متون تاریخی و جغرافیایی مشتمل بر توصیف شهرها و شرح مسیرهای کرانه‌ای، محل دقیق دورق تا به امروز مشخص نشده اما آنچه مسلم است حدود کلی این جای‌نام بنابر منابع مکتوب، ناحیه‌ای در جنوب اهواز، غرب ارجان و در کنار رودخانه جراحی

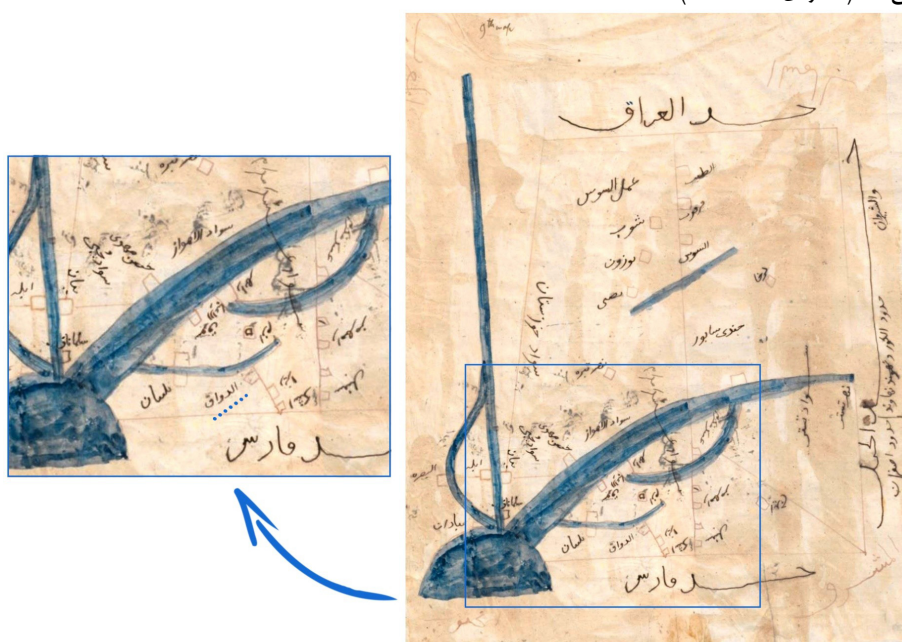
در کرانه شمالی خلیج فارس توصیف شده است. ^(۳۴) در نقشه‌های جغرافیایی قرون اولیه اسلامی، محل قرارگیری دورق در حاشیه نهری بود که از رودخانه شوشتر منشعب شده و اندکی دورتر از مصب کارون، پس از گذر از باسیان به خلیج فارس می‌ریخت. بر کرانه این نهر شهرهای آسک، دیرا یا زیدان، دورق و باسیان قرار داشتند (بلخی، ۱۳۹۶: ۱۱۷؛ اصطخری، ۱۳۴۰: ۹۴؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۳۰) (تصویر ۱).

تصویر ۱ - حدود خوزستان و موقعیت دورق از کتاب مسالک و ممالک (اصطخری، ۱۳۴۰: ورق ۴۳ b). در متون منسوب به بلخی (۱۳۹۶: ۱۷۲)، اصطخری (۱۳۴۰: ۹۴) و ابن حوقل (۱۳۶۶: ۳۰) به رودی اشاره شده که باسیان را به دو بخش تقسیم می‌کند و در نقشه‌های الحاقی مربوط به خوزستان نیز مشخص است؛ به استثنای نقشه اصطخری که باسیان تنها بر یک کرانه رود قرار گرفته اما دورق در دو طرف رودخانه قابل مشاهده است.

با فاصله کمی از باسیان لنگرگاه دورقستان وجود داشت که محل گذر کشتی‌هایی بود که از هندوستان می‌آمدند. شاید یکی از دلایل انتخاب دورقستان در مسیر بازگشت از هند این بود که خلیج‌های خوزستان در این ناحیه به خشکی نزدیکتر بوده و عبور از این مسیر و انتقال مال‌التجاره بازرگانان آسان‌تر بود. بنابراین کالاهایی که از طریق دریا از هندوستان یا شرق آفریقا آورده می‌شد، در این لنگرگاه تخلیه و از طریق آبراهه‌های مختلف به شهرهای مرکزی و بزرگ خوزستان منتقل و از آنجا به نواحی دیگر حمل می‌شد. از جمله این شهرها که در مسیر آبراهه‌ها واقع شده و جنبه لنگرگاهی داشت دورق بود (حسین‌زاده شانه‌چی، ۱۳۸۶: ۳۶-۳۵). این منطقه از یک سو از طریق خور به دریا راه داشت و از سوی دیگر به رودخانه کارون متصل می‌شد و از طریق این رودخانه به شهرهایی مانند سوق الاربعاء، سوق الاهواز، عسکر مکرم و بصره مرتبط می‌شد. بنابراین رودخانه‌های منطقه افزون بر کارکردهای زراعی، در حمل و نقل آبی خوزستان نیز تأثیرگذار بوده و

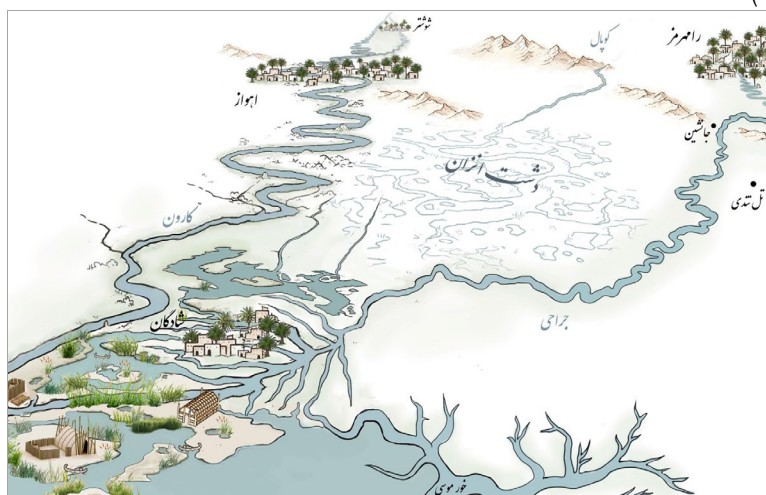
ولایات فارس را به حدود غربی خوزستان و عراق مرتبط می‌کردند. در قرن چهارم هجری یکی از راه‌هایی که فارس را به عراق متصل می‌ساخت به ترتیب مسیر ارجان، آسک، دیرا، دورق، خان مردویه، باسیان، حصن مهدی، بیان و ابله بود (بلخی، ۱۳۹۶: ۱۷۲) (تصویر ۲). در همین زمان، مسیر کرانه‌نوردی از سواحل خلیج فارس به سمت هندوستان و چین نیز به گونه‌ای بود که پس از شهر دورق‌الفرس، به ترتیب ماهروبان، سینیز، جنابه، نجیرم، سیراف و سایر شهرهای ساحلی پیموده می‌شد (مسعودی، ۱۳۸۲: ۱۰۷).^(۲۵)

تصویر ۲- حدود خوزستان و موقعیت دورق از کتاب الاشکال (بلخی، ۱۳۹۶: ۵۸)

استخراج و تحلیل چهار دسته از اطلاعات، در جانمایی محدوده دورق مؤثر خواهد بود. دسته اول این اطلاعات شامل مسافت‌های ارائه‌شده توسط جغرافی‌دانان قرون اولیه است که دورق را با ذکر مسافت در حد فاصل شهرهای مختلف توصیف می‌کنند. لازم به ذکر است که بررسی متون جغرافیایی مسلمانان نشان می‌دهد این متون تحت تأثیر جغرافیای ساسانی بوده و مسلمانان به متون پهلوی دسترسی داشته‌اند. احتمالاً آنها نقشه‌های خود را از یک اطلس ایرانی قدیمی که برای دولت ساسانی تدارک دیده شده بود اقتباس کرده بودند (کراچکوفسکی، ۱۹۶۳: ۲۰۷-۲۰۶؛ اکبری، ۱۳۸۸: ۲۴-۱۹). به گفته ابن خردادبه (۱۳۷۱: ۳۷) فاصله سوق‌الاهواز تا دورق از راه آبی هجده فرسخ و از مسیر خاکی بیست و چهار فرسخ است اما این رسته (۱۳۶۵: ۲۲۰) هر دو مسیر را بیست و چهار فرسخ گزارش کرده است. در بعضی از متون نیز این مسافت به صورت مرحله بیان شده است. بلخی در توصیف مسیر فارس به بغداد، فاصله اهواز تا دورق و نیز عسکر مکرّم تا دورق را چهار مرحله ذکر کرده (بلخی، ۱۳۹۶: ۱۷۲) اما مقدسی در گزارشی فاصله اهواز تا دورق را یک مرحله بیان

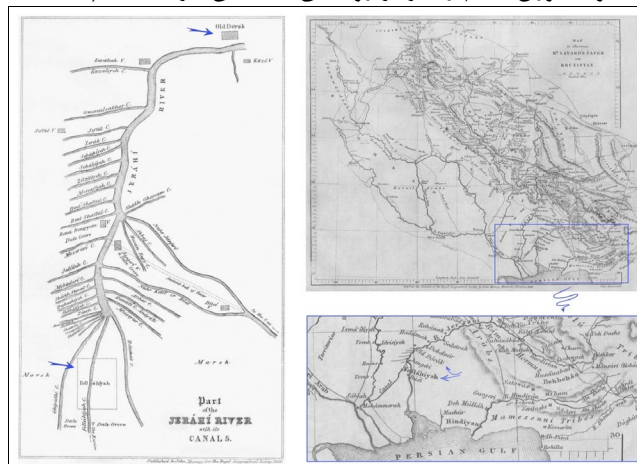
کرده است^(۲۶) (مقدسی، ۱۳۶۱/۲: ۶۲۷). بررسی مسیرهای مورد اشاره مورخان و جغرافی‌دانان در دوره‌های مختلف، نشانگر نظرات متفاوتی در ذکر مسافت میان شهرها است. دستیابی به مفهوم دقیق و فواصل واقعی به دلیل ناشناخته بودن راه‌های باستانی و موقعیت بعضی از شهرها ممکن نیست. اما در صورتی که مسیر آبی اهواز - دورق را در نظر بگیریم، این مسافت یا از طریق رودخانه کارون و یا بسترهای تالابی شرق کارون طی می‌شده است. هانسمن در بررسی حوضه رودخانه جراحی با شناسایی محوطه جانشین در جنوب مشراکه و تطبیق احتمالی آن با دورق باستان، این فواصل را مورد مطالعه قرار داد. او با همسان در نظر گرفتن شرایط زیست‌محیطی فعلی منطقه با دوران اولیه اسلامی، به سرازیر شدن آب کوپال در دشت کم‌ارتفاع و وسیع انزان در فصل‌های بارانی اشاره دارد که منجر به سیلابی شدن بخش وسیعی از دشت به مدت چندین ماه می‌شود. بنابراین در طول دوران اولیه اسلامی احتمالاً با قایق از این دشت سیلابی عبور می‌شده و از آنجایی که عرض سیل دشت در نقاط مختلف متفاوت است، گزارش ابن خردادبه از مسافت ۱۸ فرسخ (معادل ۹۰ کیلومتر) می‌تواند قابل بررسی باشد (Hansman, 1978: 159-160) (تصویر ۳).

تصویر ۳ - ترسیمی از موقعیت نسبی رودخانه‌ها و شهرهای خوزستان به همراه جانمایی محوطه پیشنهادی جانشین به عنوان دورق از سوی هانسمن^(۲۷) (طرح آزاد از نگارنده، بدون احتساب فواصل واقعی)

دسته دوم اطلاعات، مربوط به تعیین طول و عرض جغرافیایی شهرهای خوزستان در متون جغرافیایی دوران اسلامی است (جدول ۲). تاکنون عمده مطالب بررسی‌شده در ارتباط با ناحیه دورق/سرق به جغرافیای توصیفی نزدیک‌تر بوده است. از این‌رو توجه به مفهوم جغرافیای ریاضی^(۲۸) برای کامل‌تر شدن اطلاعاتی مبنی بر مکان‌یابی این شهر تاریخی ضروری به نظر می‌رسد. خوارزمی در رساله جغرافیایی خود، مشخصاً به دورق اشاره‌ای نداشته اما طول و عرض جغرافیایی شهرهای اقلیم سوم همچون مهربان، سینیز، جنابا، سیراف و اقلیم چهارم همچون اهواز و عبادان را بیان کرده است (خوارزمی، ۲۰۰۹: ۷۹، ۲۲، ۱۴). در اوایل قرن پنجم هجری نام دورق و

مختصات جغرافیایی آن در کتاب قانون مسعودی تألیف ابوریحان بیرونی مطرح شد.^(۲۹) او دورق را به عنوان قصبه سوق از ناحیه اهواز در اقلیم چهارم معرفی کرده است. در این جدول طول جغرافیایی شهر دورق از ساحل بحر المحيط غربی و عرض آن از خط استوا محاسبه شده است (البیرونی، ۱۹۵۵: ۵۴۷، ۵۵۹). سه قرن پس از این رساله، در کتاب تقویم‌البلدان، طول و عرض جغرافیایی شهرهای اهواز، نهر تیری، دورق و مهربوبان بر طبق کتاب‌های قانون ابوریحان بیرونی، الاطوال و العروض فرس، الجغرافیا از ابوسعید مغربی و رسم ربع المعمور کندی به صورت درجه و دقیقه بیان شد (ابوالفداء، ۱۳۴۹: ۳۶۲). مسئله‌ای که در محاسبات متون جغرافیایی دوره اسلامی بایستی در نظر گرفت این است که در انتخاب خط استوا به عنوان مبدأ عرض جغرافیایی اتفاق نظر وجود داشته اما مبدأ طول جغرافیایی گاه به پیروی از هندیان قبه‌الارض و گاه به تبعیت از یونانیان جزایر^(۳۰) خالداتوبوده است (کرمزاده و دیگران، ۱۳۹۸: ۱۵۷). با این وجود اطلاعات روشنی از موقعیت دقیق مبادی طول جغرافیایی جهت جانمایی پیشنهادی آن بر روی نقشه‌های امروزی در دست نیست. دسته سوم به اطلاعات مستخرج از نقشه‌های جغرافیایی مربوط می‌شود. با گسترش مناسبات ایران و اروپا از دوره صفوی، نقشه‌های اختصاصی بسیاری از ایران ترسیم شد که تا دوران قاجار نیز ادامه داشت. همانطور که پیش‌تر اشاره شد نام دورق تقریباً در اغلب نقشه‌های این دوران در میان سکونتگاه‌های خلیج فارس دیده می‌شود و مختصات مکانی آن با توجه به طول و عرض جغرافیایی ارائه‌شده قابل تشخیص است. یکی از نقشه‌های قابل توجه در میان این نمونه‌ها، حاصل سفر لیارد به خوزستان بود که در آن محل دورق قدیم در شمال شرقی فلاحیه جانمایی شده است.^(۳۱) لیارد در نقشه دیگری فاقد مختصات جغرافیایی با جزئیات بیشتر به بخش جنوبی رودخانه جراحی و نهرهای منشعب از آن پرداخته و محدوده دورق قدیم را نیز بر روی آن مشخص کرده است (Layard, 1846) (تصویر ۴).

تصویر ۴ - نقشه ترسیم‌شده از سفر لیارد به خوزستان همراه با جزئیاتی از رودخانه جراحی، موقعیت فلاحیه و دورق قدیم (Layard, 1846)

علاوه بر فعالیت‌های اروپاییان، سنت نقشه‌نگاری منابع طبیعی، رودها، کوه‌ها، دشت‌ها و زمین‌ها در دستور کار دولتمردان قاجاری نیز بود تا بر آن اساس برنامه‌های عمرانی، اقتصادی و سیاسی خود را پیش ببرند. ایرانیان اطلاعات مکانی مفیدی از این منطقه به صورت گزارش و نقشه به ویژه در دوران ناصرالدین شاه منتشر کردند. از جمله میرزا حسن فسایی که در سال ۱۲۸۹ ه.ق به تشویق ظل‌السلطان نقشه فارس را ترسیم نمود و در سال ۱۲۹۳ ه.ق به دستور حاکم فارس معتمدالدوله فرهاد میرزا، آن نقشه را با ذکر جزئیات بیشتر به ناصرالدین‌شاه قاجار تقدیم کرد (خیراندیش، ۱۳۷۹: ۱۳). در کتاب فارسنامه ناصری که توسط او نگاشته شده، بلوک فلاحی ناحیه وسیعی از گرمسیرات فارس محسوب می‌شد که درازای آن از قریه شاه عبدالله تا محرمه به مسافت ۳۵ فرسخ و پهنای آن از چم صابی تا بندر معشور به اندازه ۹ فرسخ بود. بلوک فلاحی از سمت شرق به نواحی کوه‌گیلویه، از شمال به اهواز، از غرب به بصره و از جنوب به دریای فارس محدود می‌شد^(۳۲) (حسینی فسائی، ۱۳۷۸: ۱۴۱۴-۱۴۱۳).

دسته آخر به شواهد باستان‌شناسی حاصل از فعالیت‌های جان هانسن در دهه ۱۹۶۰ میلادی مربوط می‌شود. او که به دنبال موقعیت قرارگیری شهر الیمایی سلوکیه بود، محوطه‌های شمال شرق شادگان در جانب رودخانه جراحی را مورد بررسی باستان‌شناسی قرار داد و پیشنهادهای در ارتباط با موقعیت احتمالی سرق و دورق باستان مطرح نمود. پیش‌تر، جهانگردان و تاریخ‌نگاران به ویرانه‌هایی تحت عنوان دورق قدیم اشاره کرده که آثار و شواهد آن تا اواخر قرن بیستم میلادی در میان منابع گزارش شده بود و اعراب محلی آن را با شهر مدینه تطبیق داده‌اند (Kinneir, 1813: 88; Layard, 1846: 68; کسروی، ۱۳۳۰: ۱۷۴؛ امام شوشتری، ۱۳۳۱: ۲۶۱، ۲۶۳؛ نجم‌الملک، ۱۳۶۲: ۱۰۴). با توجه به بررسی‌های باستان‌شناختی هانسن، عدم وجود قطعات سفالی مربوط به قبل از قرن هفدهم میلادی و فقدان شکل‌گیری پشته، مانع از شناسایی مدینه با دورق ساسانی/اسلامی یا با سکونتگاه قدیمی‌تر سلوکیه می‌شد و به نظر می‌رسد شواهد مکانی، سنت محلی و قطعات سفالی سطحی، از شناسایی محوطه مدینه با شهر افشاری دورق بیشتر پشتیبانی کند (Hansman, 1978: 156). بنابراین همچنان تشخیص موقعیت مکانی سرق/دورق باستان در ابهام قرار داشت.

هانسن در ادامه جستجوی شهر سلوکیه بر هدوفُن^۱ که توسط استرابو مطرح شده بود و هنینگ پیشنهاد مطابقت آن با سرق باستان را داد، به دو محل دیگر به نام‌های تل‌تندی^(۳۳) و جانشین^(۳۴) در نزدیکی رامشیر نیز اشاره می‌کند. بر سطح محوطه اول هیچ قطعه سفال ساسانی یا اسلامی یافت نشد اما محوطه بعدی دارای قطعات سفالی اشکانی، ساسانی و اوایل اسلام بود و شواهدی از سیستم‌های آبی دوره ساسانی در نزدیکی آن به دست آمد. شواهد مختلف در جانشین از جمله شکل خاکریزهای پیرامون محوطه، موقعیت آن در کنار رودخانه جراحی (هدوفُن

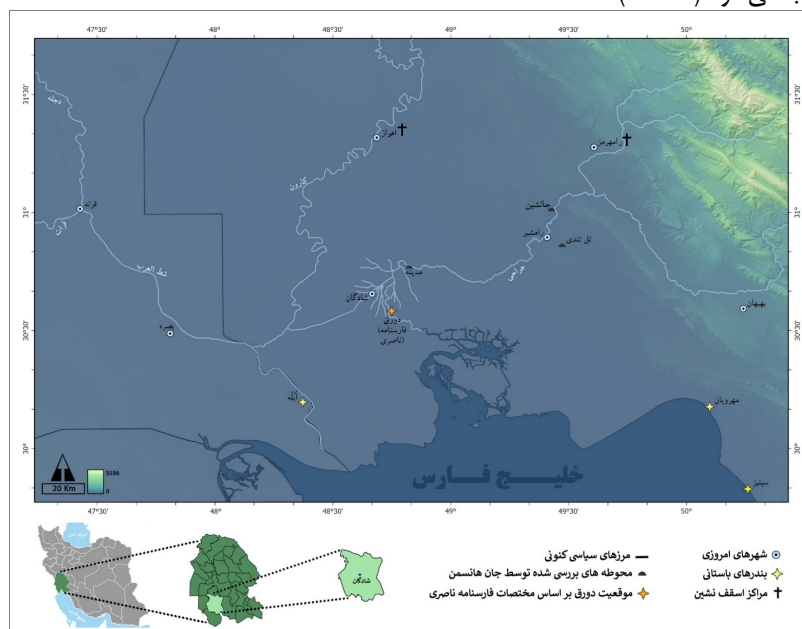
باستان)، برخلاف قرارگیری تل تندی بر روی یک کانال،^(۳۵) منجر به پشتیبانی هانسن در شناسایی این مکان با شهر سلوکیه بر هذوفن بر اساس سه معیار شکل، موقعیت مکانی و شواهد سفالی شد. او با توجه به یافته‌های سطحی و گستره تل تندی که محوطه‌ای به مراتب بزرگتر از جانشین است، احتمال انطباق تل تندی با محوطه سولوکه (نام باستانی سلوکیه) و سرقت اوایل دوران اسلامی را مطرح کرد که از سلوکیه مجزا و در مجاورت آن بوده است. از سوی دیگر محوطه جانشین را به عنوان استقرار اصلی بعدی یعنی سلوکیه باستان و همان دورق پیشنهاد می‌دهد که شاید در دوره الیمایی به عنوان پایتخت منطقه جایگزین سرقت (تل تندی) شده بود. سرقت پس از متروک شدن نیز همچنان به عنوان نام منطقه باقی ماند تا اینکه در طول دوران اسلامی، عنوان سرقت به کلی ناپدید شد و دورق به‌طور مشترک به ناحیه و شهر اطلاق شد (Ibid, 157-160). پرسش‌های مربوط به موجودیت مستقل یا وابسته سرقت و دورق در متون سریانی نیز به چشم می‌خورد و احتمال یکسان دانستن آن دو نیز همانگونه که پیش‌تر اشاره شد، در این نوشته‌ها نیز مطرح شده است. در هر صورت این مسئله یعنی استفاده از جای‌نام‌های سرقت و دورق به عنوان مکان‌های مجزا و گاهی به جای یکدیگر، می‌تواند بیانگر نزدیکی دو منطقه و یکپارچه‌نگری به کل هر دو محدوده باشد.

۶. نتیجه

شهر امروزی شادگان، واقع در جنوب استان خوزستان، به دلیل عوامل گوناگون جغرافیایی از جمله جریان رودخانه جراحی و شاخ‌های متعدد آن، وجود حوضه تالابی پیرامون شهر، نزدیکی به خورهای خلیج فارس و دسترسی به دریا، یکی از شهرهای مهم در دشت پایینی خوزستان به شمار می‌رود. پیشینه تاریخی شهر شادگان در منابع مکتوب به نوعی در ارتباط با جای‌نام‌های فلاحیه، دورق و سرقت دیده شده چنانکه امروزه نیز گاهی از این شهر با نام دورق یاد می‌شود. این مسئله که آیا این جای‌نام‌ها به یک مکان واحد اشاره داشته یا به مناطق متفاوتی اطلاق می‌شدند در پژوهش حاضر مورد بررسی قرار گرفت. بنابر شواهد به‌دست‌آمده از متون تاریخی، مدارک جغرافیایی و یافته‌های باستان‌شناسی، جای‌نام‌های سرقت، دورق، فلاحیه و شادگان از دوران باستان تا کنون دستخوش تحولات مکانی و زمانی متعددی شده‌اند. با استناد به این شواهد، به‌طور کلی سه موقعیت مکانی در امتداد رودخانه جراحی به سمت پایین‌دست برای این جای‌نام‌ها شناسایی شده است:

- ۱- احتمال انطباق سرقت و دورق باستان با دو محوطه باستان‌شناسی تل تندی و جانشین در محدوده امروزی شهرستان رامشیر؛
- ۲- احتمال تطبیق دورق قدیم با روستای امروزی مدینه از توابع بخش مرکزی شهرستان شادگان؛
- ۳- موقعیت دورق جدید یا فلاحیه، که شهر شادگان امروزی در محدوده آن گسترش یافته است.

این جای نام‌ها که در متون مختلف بارها مورد اشاره قرار گرفته‌اند، نقشی برجسته در جغرافیای تاریخی و سیاسی منطقه خوزستان ایفا کرده‌اند. در میان منابع مکتوب، اگرچه متون سریانی اطلاعات ارزشمندی از وضعیت مذهبی سرق و دورق در دوران ساسانی و اوایل اسلام ارائه می‌دهند، اما این اطلاعات کمک چندانی به مکان‌یابی دقیق این مناطق نمی‌کنند. آنچه مسلم است، اشاره این منابع به قرارگیری این مناطق تحت نظارت اسقف‌نشین‌های اهواز (هرمزد اردشیر) و رامهرمز است. یافته‌های حاصل از بررسی باستان‌شناسی هانسمن از محوطه‌های تل‌تندی و جانشین در کنار استنادات زبان‌شناختی، فرضیه تطابق نسبی آن‌ها با موقعیت سرق و دورق باستان را تا حدودی تأیید می‌کند. این مناطق به دلیل دسترسی به منابع آب، زمین‌های قابل کشت و منابع طبیعی، در دوره‌های مختلف تاریخی به کانون‌های مهم استقرار تبدیل شده بودند. یافته‌های حاصل از بررسی باستان‌شناسی روستای مدینه نیز نشان داد که با وجود اشاره منابع قرن نوزدهم به ویرانه‌های باستانی این منطقه و اطلاق دورق قدیم به آن، پیشینه استقرار در این محدوده به قبل از اسلام نخواهد رسید و به نظر می‌رسد این منطقه تنها تا قرن دوازدهم هجری مسکون بود تا اینکه با مهاجرت اعراب کعب در نیمه نخست این قرن و جابه‌جایی کانون شهری به کنار یکی از انشعابات رودخانه جراحی به سمت جنوب غرب، دورق جدید با نام فلاحیه شکل گرفته است. با گسترش سکونتگاه‌ها و اراضی پیرامونی، این منطقه به تدریج توسعه یافت و امروزه با مرکزیت شهر شادگان همچنان یکی از مراکز زیستگاهی پویا در پهنه جنوبی خوزستان محسوب می‌شود (نقشه ۱).

علاوه بر شواهد تاریخی و باستان‌شناسی، تحلیل‌های ژئومورفولوژیکی نیز نشان‌دهنده نقش مخروط‌افکنه‌های آبرفتی در ایجاد، تداوم و جابه‌جایی استقرارها بوده است. در واقع تغییرات مکانی این سکونتگاه‌ها از شرق به غرب و سپس جنوب غربی را می‌توان به‌نوعی متأثر از شرایط زیست‌محیطی، تغییرات اقلیمی و مداخلات انسانی دانست. در پایان ذکر این نکته ضروری است که مباحث پیش‌رو، بر مبنای مطالعات محدود یاد شده در دهه‌های گذشته مورد تحلیل قرار گرفته است و این پژوهش‌ها تا به امروز مورد بازنگری قرار نگرفته‌اند. در واقع به استثنای مطالعات هانسمن در بخش‌هایی از رودخانه جراحی در دهه ۱۹۶۰ میلادی و مطالعات زمین-باستان‌شناسی مختصر هیئت ایرانی-بلژیکی در دهه ۲۰۰۰ میلادی پیرامون جراحی، هیچ بررسی باستان‌شناسی هدفمند و جامعی در حوضه این رودخانه از مبدأ آن در دشت خلف‌آباد تا انتهای آن در دشت‌های شادگان با هدف شناسایی سکونتگاه‌های تاریخی تاکنون انجام نشده است. اگرچه امروزه به‌واسطه تسطیح گسترده اراضی جهت کشاورزی، شهرک‌سازی و توسعه فعالیت‌های صنعتی، شواهد باستان‌شناختی و مدارک فرهنگی به‌طور عمده از میان رفته‌اند، اما بی‌تردید انجام بررسی‌های روشمند باستان‌شناسی به کمک تصاویر هوایی-ماهواره‌ای در کنار بهره‌گیری از رشته‌های علوم زمین و مطالعات سنجش از دور می‌تواند در تحکیم فرضیات بالا یا تغییر آنها موثر باشد و به شناسایی دقیق‌تر موقعیت مکانی برخی از جای‌نام‌های مورد بحث در آینده کمک خواهد کرد. همچنین استمرار پژوهش‌ها در زمینه تلفیق داده‌های تاریخی، جغرافیایی، زمین-شناسی و باستان‌شناسی می‌تواند به درک عمیق‌تر از تعاملات انسانی و محیطی در پهنه جنوبی خوزستان منجر شود.

جدول ۱ - دورق در متون متعلق به قرون سوم و چهارم هجری قمری^(۳۶)

نویسنده	نام کتاب	تاریخ تألیف	محتوای متن	
۱	ابن خردادبه	مسالک و الممالک	قرن ۳ ه.ق	- اشاره به خوره‌های خوزستان شامل سوق‌الاهواز، رامهرمز، ایندج، عسکر مکرّم، شوشتر، جندیشاپور، شوش، سُرَق که همان دورق است، نهر تبری، مناظر کبری و مناظر صغری (ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۳۶) - ذکر مسافت سوق‌الاهواز تا دورق از طریق آبی و خشکی (همان، ۳۷)
۲	بلاذری	فتوح البلدان	قرن ۳ ه.ق	- نحوه تصرف سُرَق در چند مرحله توسط مسلمانان و اشاره به بعضی از والیان آنجا (بلاذری، ۱۳۴۶: ۲۵۳، ۲۴۶) - شرح فتح شوش، شوشتر و دورق توسط ابوموسی (همان، ۲۵۰)
۳	ابن رسته	اعلاق النقیسه	قرن ۳ ه.ق	- اشاره به شهرها و خوره‌های ناحیه اهواز از جمله دورق و خوره سُرَق (ابن رسته، ۱۳۶۵: ۲۱۹، ۱۲۲) - ذکر مسافت سوق‌الاهواز تا دورق از طریق آبی و خشکی (همان، ۲۲۰)
۴	ابن فقیه	مختصر البلدان	قرن ۳ ه.ق	- ذکر دورق در میان ده مکان پر نعمت در زمان قباد ^(۳۷) (ابن فقیه، ۱۳۴۹: ۲۵)
۵	طبری	تاریخ طبری	قرن ۴ ه.ق	- قیام اردشیر و عزیمت او به سمت سرق (طبری، ۱۳۶۲: ۲/۵۸۳) - ساخت شهر رامقباد یا ارگان توسط قباد و ضمیمه کردن روستاهایی از خوره‌های سرق و رامهرمز بدانجا (همان، ۶۴۱) - فتح سرق و دورق در سال ۱۷ ه.ق و اشاره به پادگان‌های اعراب در

				شهرهایی از جمله سرق (طبری، ۱۳۸۳/۵: ۱۸۸۸، ۱۸۹۴) - اشاره به نبرد زنگیان با سپاه یعقوب لیث صفاری در سال ۲۶۳ ه.ق در دورق (طبری، ۱۳۷۳/۱۵: ۶۴۶۷)
۶	بلخی	الاشکال	قرن ۴ ه.ق	- اشاره به جمع شدن آب‌های خوزستان در دورق و حصن مهدی و باسیان و پیوستن به دریا (بلخی، ۱۳۹۶: ۱۱۷) - اشاره به نهر طاب در حد شرقی خوزستان که مرز میان دورق و مهرابان است (همان، ۱۶۵) - ذکر خوره‌های خوزستان از جمله سُرُق و شهر آن دورق معروف به دورق-الفرس (همان، ۱۶۷) - تجمع آب‌های خوزستان از اهواز، دورق، شوشتر و غیره نزدیک حصن مهدی و پیوستن به دریا (همان، ۱۶۸) - ذکر مراحل میان فارس و عراق از جانب ارجان، آسک، دیرا، دورق (شهر سرق)، خان مردویه، باسیان، حصن مهدی، بیان و اشاره به مراحل اهواز و عسکر مکرم تا دورق (همان، ۱۷۱-۱۷۲)
۷	مسعودی	مروج الذهب و معادن الجواهر	قرن ۴ ه.ق	- اشاره به کرانه‌های خلیج فارس از سمت ابله به سمت شرق آن شامل ساحل فارس، دیار دورق ایران، ^(۳۸) ماهربران و شهر سینیز، جنابه، نجیرم سیراف و غیره (مسعودی، ۱۳۸۲: ۱۰۷) - وصف ویژگی جغرافیایی بعضی مناطق در مسیر آبی به سمت دورق و فارس (همان، ۱۱۴) - توصیف مار فتریه در آب در محل معروف به خان مردویه بین شهر دورق و شهرهای باسیان و فندم (همان، ۲۹۹-۲۹۸)
۸	ابودلف	الرساله الثانيه	قرن ۴ ه.ق	- اشاره به آتشکده‌هایی در مسیر بیابانی میان رامهرمز و دورق (ابودلف، ۱۳۵۴: ۸۹) - اشاره به وجود ساختمان‌های قدیمی مربوط به قبادین‌دارا، ^(۳۹) شکارگاه‌ها و چشمه‌های گوگردی در دورق، اشاره به آسک شامل یک شهر و چند قریه که به دورق متصل است (همان، ۹۰)
۹	-	حدود العالم من المشرق الی المغرب	قرن ۴ ه.ق	- آبیاری اراضی باسیان، خان مردونه و دورق تا حدود رامهرمز با رودی منشعب از رودخانه شوشتر (حدود العالم، ۱۳۶۲: ۴۶) - ذکر شهرهای آباد و پرنعمت ناحیه خوزستان از جمله دورق که بر لب رود واقع شده (همان، ۱۳۷)
۱۰	مقدسی	احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم	قرن ۴ ه.ق	- اشاره‌های متعدد به دورق به عنوان خوره، شهر و دهی در خوزستان (مقدسی، ۱۳۶۱/۱: ۷۴، ۳۹: ۲ / ۶۰۸، ۶۰۶) - ذکر شهرهای قصبه دورق و توصیف آن از جمله اشاره به موقعیت مکانی دورق در کنار نهری در مرز عراق، وجود ابنیه خوش‌ساخت، بازار، جامع، مرکز بافته‌های درشت و مرکز گرد هم آمدن حاجیان (همان، ۱: ۷۴ / ۲: ۶۱۵، ۶۰۸) - وصف نهر مشرقان و مرداب شدن آب آن در دورق (همان / ۲: ۶۱۴) - ذکر مسافت اهواز تا دورق (همان / ۲: ۶۲۷-۶۲۶)

جدول ۲ - طول و عرض جغرافیایی دورق در منابع دوران اسلامی

(در مختصات گزارش شده از قرون پنجم و هشتم ه.ق، حروف ابجد منطبق با اعداد روبرو است: یه = ۱۵، ک = ۲۰، ل = ۳۰، لب = ۳۲، نه = ۵۵، عه = ۷۵)

نویسنده	نام کتاب	تاریخ تألیف	محتوای متن
۱ بیرونی	قانون مسعودی	قرن ۵ ه.ق	طول و عرض الدورق قصبه السوق از ناحیه اهواز به ترتیب از زمان: عه - دقائق: نه / اجزاء: لب - دقائق: ک (البیرونی، ۱۹۵۵: ۵۵۹)
۲ ابوالفداء	تقویم البلدان	قرن ۸ ه.ق	طول و عرض دورق بر اساس کتاب اطوال به ترتیب درجه: عه - دقیقه: ل / درجه: ل - دقیقه: یه طول و عرض دورق بر اساس کتاب قانون به ترتیب درجه: عه - دقیقه: نه / درجه: لب - دقیقه: ک (ابوالفداء، ۱۳۴۹: ۳۶۲)
۳ حسینی فسائی	فارسانمه ناصری	قرن ۱۴ ه.ق	عرض قصبه فلاحی یعنی دورق، از خط استوا ۳۰ درجه و ۳۵ دقیقه و طول آن از گری نیچ رصدخانه انگلستان ۴۸ درجه و ۴۵ دقیقه است (حسینی فسائی، ۱۳۷۸: ۱۴۱۳)

اعلامیه تعارض منافع و حمایت مالی: نویسندگان در خلال انجام این پژوهش حمایت مالی دریافت نکرده و هیچ گونه تعارض منافی برای اعلام نداشته‌اند.

پی‌نوشت‌ها

۱. مسئله حاصلخیزی دورق/سرق و مناطق پیرامونی آن در اواخر دوران ساسانی و اوایل اسلام، در میان اشعار یزیدبن مفرغ حمیری (متوفی ۶۹ ه.ق) قابل پیگیری است: سقی هَرَمُ الْأَرَعَادِ مُنَجِّسُ الْغُرَا / مَنَازِلُهَا مِنْ مَسْرُقَانَ قَسْرُقَا / وَ تَسْتَرُ لَا زَالَتْ خَصِيْبًا جَنَائِهَا / إِلَى مَدْفَعِ السَّلَاةِ مِنْ بَطْنِ دَوْرَقَا (حمیری، ۱۹۷۵: ۱۷۸-۱۷۷). همچنین در گزارش ابن فقیه، دورق به عنوان یکی از ده مکان پر نعمت در زمان قباد یاد شده است (ابن فقیه، ۱۳۴۹: ۲۵). یاقوت حموی نیز از *أَحْمِيْرِ سَعْدِي*، شاعر قرن دوم هجری که به دورق گریخته بود، ابیاتی نقل کرده که نشانگر وجود نخلستان‌هایی در منطقه است (یاقوت حموی، ۱۹۹۵، ج ۲: ۴۸۳). در دوره صفوی نیز اشعاری از شاعری ناشناس به دست آمده که به قحطی بغداد و سرازیر شدن اجناس از جانب دورق و رامز و بهبهان اشاره دارد (وثوقی و خیراندیش، ۱۳۸۴: ۱۰۶).

۲. به‌طور کلی در دشت‌های جنوبی خوزستان نسبت به دیگر مناطق این استان، فعالیت‌های باستان‌شناسی بسیار کمتری صورت گرفته است. در سال ۴۹-۱۹۴۸ میلادی، بررسی نواحی پیرامون اهواز، رامهرمز، هندیجان و بهبهان به همراه کاوش‌هایی در تل گسر به سرپرستی دونالد مک کان انجام شد که به استثنای دو گزارش مختصر (Perkins, 1949: 54; McCown, 1954)، جزئیات یافته‌های او به صورت منتشر نشده باقی ماند و تنها بخشی از نتایج فعالیت‌های او سال‌های بعد به چاپ رسید (Caldwell, 1968; Whitcomb, 1971; Alizadeh, 1985, 2014). لیز و فالکن نیز در بررسی تاریخ جغرافیایی دشت‌های میانرودان، به‌طور مختصر شواهدی از تغییرات سطح زمین و سیستم‌های آبی تاریخی در شمال خور موسی و بندر ماهشهر بر اساس عکس‌های هوایی ارائه کردند (Lees & Falcon, 1952: 30-31). در دهه ۱۹۶۰ میلادی، جان هانسمن مسئولیت بررسی‌های باستان‌شناسی متعددی در جنوب خوزستان و جنوب عراق را بر عهده گرفت. او در بررسی خود از عکس‌های هوایی به منظور شناسایی دقیق‌تر محوطه‌ها بهره برد و در نهایت بخشی از نتایج فعالیت‌های خود را در رساله دکتری و چندین مقاله منتشر کرد (Hansman, 1967, 1970, 1978). به‌علاوه بررسی و کاوش‌های باستان‌شناسی نواحی بهبهان و زهره (Dittmann, 1984, 1986; Nissen, 1971, 1976; Moghaddam, 2016)، دشت رامهرمز (Wright & Carter, 2003; Alizadeh, 2014)، و مطالعات زمین-باستان‌شناسی در پروژه مشترک ایران - بلژیک در کرانه‌ها و پس‌کرانه‌های خلیج فارس (Gasche & Paymani, 2005) از جمله دیگر فعالیت‌های صورت‌گرفته در شناسایی محوطه‌های واقع در پهنه‌های جنوبی خوزستان بوده است.

۳. جرج گلن کمرون جای نام Aš Šalulikki در کتیبه هوته لودوش - اینشوشینک را با جای نام LU Šal-lu-uk-ke-e-a در کتیبه‌های آشوری یکسان دانسته است (Cameron, 1936: 130). جای نام اخیر نیز به پیشنهاد ران زادوک احتمالاً با شهر سلوکیه مرکز الیمایی‌ها/سولوکه باستان مشابه باشد (Zadok, 1981: 136)، شهری که اولین بار از سوی هنینگ با سُرُق متون اسلامی یکی گرفته شد (Henning, 1952: 177-178).

۴. Hedyphon رودخانه‌ای که اولین بار هنری راولینسون آن را با جراحی یکسان دانست و پس از او این نظر به‌طور کلی مورد پذیرش قرار گرفت (Rawlinson, 1839: 85).

۵. Euleaus برای اطلاعات بیشتر از پیشینه و موقعیت جغرافیایی این رودخانه در دوران باستان ن. ک. Potts, 1999

۶. نام سریانی خوزستان

۷. معروف به شورای سلوکیه - تیسفون یا شورای مار اسحاق

۸. Mār Abā I، جاثلیق کلیسای شرق بین سال‌های ۵۵۲-۵۴۰ م. (Fiey, 1993: 25)

۹. Timotheos I، جاثلیق کلیسای شرق بین سال‌های ۷۸۰ تا ۸۲۳ م. (Ibid, 29)

۱۰. Sergius - مطران ایلام و Bar Sāhadē اسقف هرمزد اردشیر

۱۱. نامه‌های شماره ۵۳، ۵۵ و ۵۶. برای اطلاعات بیشتر در مورد گاهنگاری نامه‌ها ن. ک. Heimgartner, 2012:

LXXIII - LXXVI

۱۲. - barnūn- Išō اسقف رامهرمزد. برای اطلاعات بیشتر ن. ک. Brock, 1997: 64-65

۱۳. یکی از نکاتی که در بررسی سیر تاریخی و سیاسی منطقه دورق بایستی در نظر گرفت، متغیر بودن موقعیت آن در تقسیمات سیاسی در برهه‌های مختلف دوران اسلامی است. این ناحیه در مقاطع زمانی متفاوت، به عنوان بخشی از ایالات فارس، خوزستان یا کهگیلویه و بویر احمد شناخته و میان حکام این نواحی دست به دست می‌شد.

۱۴. به نظر می‌رسد وجه تسمیه دورق الفرس در دوران اسلامی به این منطقه به دلیل وجود آثار متعدد از دوره ساسانی احتمالاً تا سده ۴ ه. ق باشد از جمله اشاره به آتشکده‌ها در بیابان‌های اطراف دورق تا رامهرمز، وجود ساختمان‌های قدیمی مربوط به قبادین دارا در دورق، وصف شکارگاه سلطنتی مربوط به قباد (ابودلف، ۱۳۵۴: ۹۰-۸۹)، ساخت شهر رام قباد یا ارگان توسط قباد و ضمیمه کردن روستاهایی از خوره‌های سرق و رامهرمز بدانجا (طبری، ۱۳۶۲: ۶۴۱). همچنین شهر دورق به پادشاه ساسانی قباد پسر فیروز نسبت داده شده است (دمشقی ۱۳۵۷: ۳۰۵). به نظر هانسمن این احتمال وجود دارد که قباد شهر قدیمی سلوکیه را دوباره برپا کرده باشد (Hansman, 1978: 155). از دیگر آثار منسوب به این پادشاه، بنایی گنبددار به بلندی حدود ۱۰۰ زرع در آسک - شهری متصل به دورق - بود که بر در غربی آن سنگ نوشته‌ای به خط و زبان پهلوی وجود داشت (ابودلف، ۱۳۵۴: ۹۰-۹۱).

۱۵. یاقوت نیز در قرن هفتم هجری، سرق - با مرکزیت دورق - را یکی از خوره‌های اهواز با نه‌ری بر آن وصف می‌کند که توسط اردشیر بهمن پسر اسفندیار حفر شد (یاقوت حموی، ۱۹۹۵، ج ۳: ۲۱۴).

۱۶. برای اطلاع از اسامی رجال و علمای منسوب به دورق تا قرن ۵۶ ه. ق، ر. ک. سمعانی، ۱۹۶۲: ۳۹۴-۳۹۰.

۱۷. جنبش کساحین، اهل الکلاء یا شیر زنجی در زمان خلافت عبدالملک بن مروان توسط اقلیت‌های اجتماعی بردگان، زنگیان و سیاه‌پوستان کرانه رودخانه‌های بصره و برخی از موالی جنوب عراق به راه افتاد و از جنبش‌های اجتماعی در عصر جنگ‌های داخلی مسلمانان پس از مرگ یزید بن معاویه بود (بهرامی، ۱۳۹۲).

۱۸. نهر عسکر مکرم یا مسرقان (امروزه موسوم به گرگر و دودانگه) شاخه شرقی رودخانه کارون است که بنابر متون تاریخی از میان شهر عسکر مکرم می‌گذشت. امروزه ویرانه‌های این شهر بر کرانه‌های شرقی و غربی رودخانه شناسایی شده است. برای اطلاعات بیشتر از نتایج بررسی باستان‌شناسی این منطقه ن. ک. مقدم، ۱۳۸۴: 319-299. Soroush, 2014:

۱۹. در سال ۱۶۰۴ م. پدرو تیشیرا در سفر خود به جنوب ایران، به دورق و دیگر شهرهای تحت قلمرو مشعشعیان اشاره می‌کند که این شهرها بی‌ثمر و بایر نیستند بلکه از ترس ترک‌ها مورد بهره‌برداری قرار نمی‌گیرند و به‌طور گسترده‌ای هدر می‌روند (Teixeira, 1902: 26).

۲۰. امیر عبد علی عمارات بسیاری در دورق بنا کرد و پس از مرگ سلطان محسن مشعشعی، استقلال یافت و حصار دورق را ساخت (مشعشعی، ۱۳۹۶: ۳۶).

۲۱. تاورنیه از این افراد تحت عنوان عیسوی‌های سنت ژان یاد می‌کند که ایرانیان و اعراب آنها را صبی می‌خوانند (تاورنیه، ۱۳۳۶: ۲۳۲).

۲۲. در اوایل فرمانروایی فتحعلی شاه جزئی از خاک فارس محسوب می‌شد؛ در زمان محمد شاه تحت حکومت منوچهر خان معتمدالدوله قرار گرفت و ضمیمه نواحی خوزستان و شوشتر شد؛ در دوران ناصری این ناحیه وسیع بخشی از فارس مشتمل بر چهل و پنج آبادی از جمله دورق و فلاحی بود و دوباره در زمان مظفّرالدین شاه جزئی از خوزستان به شمار رفت (سردار اسعد، ۱۳۳۳: ۱۳۸-۱۳۷؛ نظام‌السلطنه مافی، ۱۳۶۲: ۶۷۳؛ حسینی فسائی، ۱۳۷۸: ۱۴۱۵-۱۴۱۳، ۷۸۱).
۲۳. خرمشهر امروزی
۲۴. در فرهنگ‌نامه جغرافیایی تألیف محمد بن عبدالمنعم حمیری در قرن هفتم به موضع دیگری در بصره با نام دورق اشاره شده است (حمیری، ۱۹۷۴: ۲۴۷). در دامنه‌های کوه گیلویه در خاک شولستان و ممسنی نیز، روستا، تنگ و کوهی به نام دورگ وجود دارد (اقتداری، ۱۳۷۵: ۶۷۳).
۲۵. این مسیر در نقشه جهانی که در سده ششم هجری توسط شریف ادریسی تنظیم و به راجر دوم پادشاه سیسیل تقدیم شده نیز قابل مشاهده است (Idrīsī & Miller, 1928).
۲۶. مقدسی در گزارش دیگری می‌گوید: از اهواز گرفته تا شوراب یک برید، سپس تا مندم یک مرحله، سپس تا قصبه دورق یک مرحله است (مقدسی، ۱۳۶۱، ج ۲: ۶۲۶). در متون متعلق به دوران میانه اسلامی اختلاف بسیاری با محاسبات قبلی دیده می‌شود. ابوالفدا به نقل از حسن بن احمد مهلبی مشهور به العزیزی، جغرافی‌دان عصر فاطمیان، بیان می‌کند که از دورق تا باسیان ده فرسخ است و از دورق تا ارجان هشت فرسخ (ابوالفدا، ۱۳۴۹: ۳۶۳). حافظ ابرو نیز از دورق تا مدینه باسیان را ده فرسنگ و تا ارجان هجده فرسنگ می‌داند (حافظ ابرو، ۱۳۷۸: ۹۸). یاقوت حموی در بخشی از معجم‌البلدان به شرح واحدهای اندازه‌گیری در جغرافیای اسلامی از جمله برید و فرسخ/فرسنگ می‌پردازد (یاقوت حموی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۳۶-۳۵).
۲۷. هانسن در نقشه مقاله خود از واژه Anzan و در متن از Arzan استفاده کرده است. نام فارسی مصطلح این دشت برای نگارنده نامشخص بود و به‌طور تحت‌اللفظی از واژه انزان استفاده شد.
۲۸. Mathematical Geography- برای اطلاع از مفهوم این علم در نخستین آثار نجومی دوره اسلامی و چگونگی تکوین آن ن. ک. کرمزاده و دیگران، ۱۳۹۵، ۱۴۰۰.
۲۹. گفته بیرونی جداول حاوی طول و عرض شهرها به صورت کپی‌برداری صرف از نسخ دیگر نبوده و اندازه‌ها بر اساس موقعیت مکان‌ها نسبت به یکدیگر و فواصل میان آنها تصحیح شده‌اند (البیرونی، ۱۹۵۵: ۵۴۶).
۳۰. برای اطلاعات بیشتر از موقعیت جزایر خالدات و محاسبات مرتبط با طول جغرافیایی ن. ک. گنجی، ۱۳۸۹: ۶۷۹-۶۷۸؛ نیک فهم خوب روان، ۱۳۹۲: ۹۱؛ Kennedy, 1973: 120-121; Ali, 1967.
۳۱. در نقشه‌های قرن نوزدهم، دورق قدیم در کرانه شمالی رودخانه جراحی ترسیم شده است درحالی‌که امروزه این مکان به ساحل جنوبی اطلاق می‌شود.
۳۲. افراد دیگری همچون حاج عبدالغفار نجم‌الملک و میرزا تقی کاشانی نیز به دستور ناصرالدین شاه به خوزستان فرستاده شدند و اطلاعات مفیدی از جمله در ارتباط با فلاحیه نگاشتند (نجم‌الملک، ۱۳۶۲؛ کاشانی، ۱۳۷۰).
۳۳. Tel Tendency: محوطه باستان‌شناسی وسیع با حداکثر ارتفاع ۱۰ متر واقع در شرق روستای رضوان، شهرستان رامشیر. بررسی سطحی شواهدی از سفال‌های هخامنشی، اشکانی و سکه‌های شاهان الیمایی را نشان می‌دهد. با توجه به ارتفاع پشته به نظر می‌رسد این محوطه از یک دوره استقرار نسبتاً طولانی برخوردار بوده و احتمالاً در اواخر دوره اشکانی متروک شده است (Hansman, 1978: 158-159). طبق مطالعات ژئومورفولوژیکی، محوطه باستانی تل‌تندی در امتداد یک برجستگی آبرفتی متروکه قرار دارد که توسط رودخانه جراحی زمانی که به سمت جنوب جریان می‌یافت و وارد بخش شرقی خور موسی می‌شد، رسوب‌گذاری شده است. احتمالاً ترک این محوطه به دلیل تغییر مسیر رودخانه جراحی به جریان کنونی و متعاقباً فرسایش بوده است (Walstra et al., 2010: 278).
۳۴. Ja Nišīn: محوطه‌ای به ابعاد 0.6 x 0.4 x 0.6 x 0.5 km واقع در جنوب روستای مشراگه، شهرستان رامشیر. خاکریزهای جانشین در تصویر اولیه خود همانند خاکریزهای محوطه خاراکس یک متوازی الاضلاع را تشکیل می‌دهند. سفال پایانی این سایت مربوط به اوایل دوران اسلامی است (Ibid, 156-157, 159).
۳۵. البته این فرضیه با توجه به پژوهش‌های بعدی که نشان‌دهنده قرارگیری تل‌تندی در نزدیکی یک مسیر قدیمی رودخانه بود، قابل بازنگری است و ممکن است محوطه بزرگ تل‌تندی همان مکان سلوکیه بر هدوقن باشد که در امتداد مسیر قبلی و جنوبی رودخانه قرار دارد (Walstra et al., 2010: 279).

۳۶. در متون تاریخ‌نگاران و جغرافی‌نویسان دوران اسلامی بارها مشاهده می‌شود که نویسندگان تحت تأثیر کتب دیگر قرار گرفته و مطالب مختلفی را از یکدیگر اقتباس کرده‌اند. از این رو در جدول بالا، روایاتی که مجدداً در کتاب‌های دوره‌های بعدی تکرار شده، بیان نخواهد شد. به عنوان مثال ابن فقیه (۱۳۴۹: ۱۵) در بیان مسافت سوق‌الاهواز تا دورق، مشابه با گزارش ابن خردادبه (۱۳۷۱: ۳۷) روایت کرده است. همچنین روایات مربوط به دورق در کتاب‌های اشکال‌العالم جیهانی (۱۳۶۸: ۱۰۷، ۴-۱۰۳) و مسالک الممالک اصطخری (۱۳۴۰: ۹۴، ۹۰، ۸۹، ۳۶)، در کتاب الاشکال بلخی (۱۳۹۶: ۲-۱۷۱: ۸-۱۶۷، ۱۶۵، ۱۱۷) نیز نقل شده است. ابن حوقل نیز در نگارش مطالب مربوط به این منطقه از متون دیگر اقتباس کرده بود (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱-۳۰، ۵-۲۴، ۲۲، ۷). در گزارش‌های مقدسی (۱۳۶۱: ۲: ۳۷۳) درباره دورق، نمونه‌ای نسبتاً مشابه با روایت ابن فقیه (۱۳۴۹: ۲۵) دیده می‌شود. این تأثیر و تکرار مطالب در آثار متعلق به قرون بعدی همچون معجم البلدان یا قوت حموی (۱۳۸۰: ۱/ ۷۳۱، ۴۰۹، ۳۶۴: ۱۳۸۳: ۴۱۰، ۱۹۰)، تاریخ کامل ابن اثیر (۱۳۸۳: ۱/ ۴۴۴: ۴/ ۱۳۸۵: ۴/ ۱۴۶۹) و آثار البلاد قزوینی (۱۳۷۳: ۲۵۱) نیز همچنان مشاهده می‌شود.

۳۷. این گزارش از کتابی متعلق به دوران ساسانی ترجمه شده بود. به گفته ابن فقیه وقتی شاه آفرید، دختر فیروز پسر یزدگرد را که در جنگ‌های قتیبه بن مسلم در خراسان اسیر شده بود به بصره نزد حجاج فرستادند کتابی در جامه‌دان او یافتند که زادان فرخ، دبیر حجاج آن را به عربی ترجمه کرد و ابن فقیه و مقدسی مطالبی از آن را در کتاب‌های خود آوردند. بنا بر مقدمه، این کتاب به دستور قباد پسر فیروز فراهم شده بود (محمدی ملایری، ۱۳۷۵: ۴۲).

۳۸. این واژه در متن عربی به صورت دورق‌الفرس نوشته شده است (Maçoudi, 1861: 238).

۳۹. بنابر مطالعات مینورسکی، قبادبن‌دارا شناخته نشده و این ترکیب نام به جای قباد پراذران-دیز = قباد کرکس‌وار با همان قبادبن‌پیروز (۵۳۱-۴۴۸ ق.م) است. ن.ک. تعلیقات مینورسکی بر رساله دوم (ابودلف، ۱۳۵۴: ۱۴۶).

منابع

- ابن اثیر، ع. (۱۳۸۵-۱۳۸۲). *تاریخ کامل*. ترجمه حمیدرضا آژیر. جلد دهم، یازدهم و سیزدهم. چاپ اول. تهران: اساطیر.
- ابن اثیر، ع. (۱۳۸۵-۱۳۸۳). *تاریخ کامل*. ترجمه سید حسین روحانی. جلد اول و چهارم. چاپ سوم. تهران: اساطیر.
- ابن بلخی. (۱۳۸۴). *فارسنامه*. تصحیح گای لیسترانج و رینولد آلن نیکلسون. تهران: اساطیر.
- ابن حوقل، ابوالقاسم. (۱۳۶۶). *سفرنامه ابن حوقل: ایران در صورۃ الارض*. ترجمه و توضیح جعفر شعار. چاپ دوم. تهران: امیر کبیر
- ابن خردادبه، عبیدالله. (۱۳۷۱). *مسالک و ممالک*. ترجمه سعید خاکرند. تهران: میراث ملل.
- ابن رسته، احمد بن عمر. (۱۳۶۵). *الاعلاق النفیسه*. ترجمه حسین قره‌چانلو. تهران: امیر کبیر.
- ابن فقیه، احمد بن محمد. (۱۳۴۹). *ترجمه مختصر البلدان: بخش مربوط به ایران*. ترجمه محمدرضا حکیمی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابوالفداء، اسماعیل. (۱۳۴۹). *تقویم البلدان*. ترجمه عبدالمحمد آیتی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابودلف، مسعر بن مهلهل. (۱۳۵۴). *سفرنامه ابودلف در ایران*. با تعلیقات و تحقیقات ولادیمیر مینورسکی. ترجمه ابوالفضل طباطبایی. چاپ دوم. تهران: زوار.
- احمدوند، عباس. و رودگر، قنبر علی. (۱۳۹۲). دورق. *دانشنامه جهان اسلام*. جلد ۱۸، ۳۰۲-۳۰۰.
- اسکندر منشی. (۱۳۱۴). *تاریخ عالم آرای عباسی*. جلد سوم. تهران: دار الطباعة آقا سید مرتضی.
- اصطخری، ابو اسحق ابراهیم. (۱۳۴۰). *مسالک و ممالک*. به کوشش ایرج افشار. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- اصفهانی، محمد معصوم بن خواجگی. (۱۳۶۸). *خلاصه السیر*. تهران: انتشارات علمی.
- افشار سیستانی، ایرج. (۱۳۶۹). *نگاهی به خوزستان: مجموعه‌ای از اوضاع تاریخی، جغرافیایی، اجتماعی، اقتصادی منطقه*. تهران: بلور.
- اقتداری، احمد. (۱۳۷۵). *خوزستان و کهگیلویه و ممسنی*. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

- اکبری، امیر. (۱۳۸۸). جغرافیای عصر باستان و تأثیر آن بر جغرافی دانان مسلمان. پژوهشنامه تاریخ. سال چهارم. شماره ۱۵، ۳۲-۱.
- امام شوشتری، محمد علی. (۱۳۳۱). تاریخ جغرافیائی خوزستان. تهران: امیر کبیر.
- بلاذری، احمد بن یحیی. (۱۳۴۶). فتوح البلدان، بخش مربوط به ایران. ترجمه آذرتاش آذرنوش. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- بلخی، ابوزید. (۱۳۹۶). الاشکال (صور الاقالیم). به کوشش فرهاد وداد. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- بهرامی، روح‌الله. (۱۳۹۲). جنبش کساحین و اهل الکلاء. پژوهش‌نامه تاریخ اسلام، سال سوم، شماره ۱۲، ۳۶-۷.
- البیرونی، ابی الريحان محمد بن احمد. (۱۹۵۵). القانون المسعودی. الجزء الثاني. حیدرآباد: دائرة المعارف العثمانیه.
- تاورنیه، ژان باتیست (۱۳۳۶). سفرنامه تاورنیه. ترجمه ابوتراب نوری. تصحیح حمید شیرانی. چاپ دوم. اصفهان: کتابفروشی تایید.
- جملی کارری، جووانی فرانچسکو، (۱۳۴۸). سفرنامه کارری. ترجمه عباس نخجوانی و عبدالعلی کارنگ. تبریز: اداره کل فرهنگ و هنر آذربایجان شرقی.
- جیهانی، ابوالقاسم. (۱۳۶۸). اشکال العالم. ترجمه علی بن عبدالسلام کاتب. تهران: شرکت به‌نشر، انتشارات آستان قدس رضوی.
- حافظ ابرو، عبدالله. (۱۳۷۸). جغرافیای حافظ ابرو. به تصحیح صادق سجادی. جلد دوم. تهران: میراث مکتوب.
- حدود العالم من المشرق الی المغرب. (۱۳۶۲). به کوشش منوچهر ستوده. تهران: طهوری.
- حسین‌زاده شانه‌چی، حسن. (۱۳۸۶). بنادر ایرانی خلیج فارس در قرون میانی اسلام. فصلنامه تاریخ اسلام. سال هشتم، شماره ۲۹، ۶۵-۳۳.
- حسینی فسائی، حسن. (۱۳۷۸). فارسنامه ناصری. تصحیح منصور رستگار فسائی. دو جلد. تهران: امیر کبیر.
- حمیری، محمد بن عبدالمنعم. (۱۹۷۴). الروض المعطار فی خبر الأقطار. تحقیق احسان عباس. بیروت: مکتبه لبنان.
- حمیری، یزید بن مفرغ. (۱۹۷۵). دیوان یزید بن مفرغ الحمیری. گردآورنده عبدالقدوس ابوصالح. بیروت: موسسه الرساله.
- خلیفی، قادر. (۱۳۹۲). تداوم و تحول تاریخ محلی دورق، از ورود اسلام تا پایان دوره حکومت شیخ خرعلی. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه شهید چمران اهواز.
- خوارزمی، محمد بن موسی. (۲۰۰۹). صورة الأرض من جغرافیة بطلمیوس فی المدن و الجبال و البحار الجزایر و الأنهار. جیبیل: دار و مکتبه بیلبون.
- خیراندیش، عبدالرسول. (۱۳۷۹). حاج میرزا حسن فسایی، فارسنامه ناصری و مسئله اوقاف مدرسه منصوریه شیراز. کتاب ماه و جغرافیا، شماره ۳۹، ۱۷-۱۳.
- دمشقی، محمد بن ابی طالب. (۱۳۵۷). نخبه الدهر فی عجائب البر و البحر. ترجمه حمید طبیبیان.
- رضاخانی، خداداد. و امیری باوندپور، سجاد. (۱۳۹۵). رویدادنامه سریانی موسوم به رویدادنامه خوزستان. تهران: حکمت سینا.
- رضائی باغبیدی، حسن. (۱۳۹۳). سکه‌های ایران در دوره اسلامی: از آغاز تا برآمدن سلجوقیان. تهران: سمت.
- رنجبر، محمد علی. (۱۳۸۲). مشعشعیان، ماهیت فکری - اجتماعی و فرایند تحولات تاریخی. تهران: آگه.
- سردار اسعد، علیقلی بن حسینقلی. (۱۳۳۳). تاریخ بختیاری. چاپ سنگی. تهران.
- سمعانی، عبدالکریم. (۱۹۶۲). الأنساب. جلد پنجم. هند: مطبعة مجلس.
- شاردن، ژان. (۱۳۷۴). سفرنامه شاردن، ترجمه اقبال یغمایی. جلد دوم و سوم. تهران: توس.
- صولی، محمد بن یحیی. (۲۰۰۴). کتاب الأوراق، قسم أخبار الراضی بالله و المتقی لله. الجزء الثاني. تحقیق ج. هیورث. دن. قاهره: الهیئة العامة لقصور الثقافة.

- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۶۲). *تاریخ طبری یا تاریخ الرسل و الملوک*. جلد دوم. ترجمه ابوالقاسم پاینده. چاپ دوم. تهران: اساطیر.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۷۳). *تاریخ طبری یا تاریخ الرسل و الملوک*. جلد پانزدهم. ترجمه ابوالقاسم پاینده. چاپ چهارم. تهران: اساطیر.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۸۳). *تاریخ طبری یا تاریخ الرسل و الملوک*. جلد پنجم. ترجمه ابوالقاسم پاینده. چاپ ششم. تهران: اساطیر.
- عقیلی، عبدالله. (۱۳۷۷). *دارالضریبهای ایران در دوره اسلامی*. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- فریدی مجید، فاطمه و ملک‌پور، نجمه. (۱۳۸۸). *سرگذشت تقسیمات کشوری ایران (از ۱۲۸۵ تا ۱۳۸۵ ه.ش)*. جلد سوم. تهران: بنیاد ایران‌شناسی.
- قائینی، فرزانه. (۱۳۸۸). *سکه‌شناسی دوره صفویه*. تهران: پازینه.
- قزوینی، زکریا. (۱۳۷۳). *آثار البلاد و اخبار العباد*. ترجمه جهانگیر میرزا قاجار. تهران: امیر کبیر.
- قیم، عبدالنبی. (۱۳۹۳). *پانصد سال تاریخ خوزستان و نقد کتاب تاریخ پانصد ساله خوزستان احمد کسروی*. چاپ دوم. تهران: اختران.
- کاره، بارتلمی آبه. (۱۳۸۷). *سفرنامه آبه کاره در ایران*. ترجمه احمد بازمندگان خمیری. تهران: گلگشت.
- کاشانی، میرزا تقی خان. (۱۳۷۰). *گنج شایگان*، گزارش سفر خوزستان. به اهتمام جمشید مظاهری. نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، شماره ۳، ۲۰۶-۱۲۹.
- کراچکوفسکی، ایگناتی یولیانوویچ. (۱۹۶۳). *تاریخ الأدب الجغرافی العری*. ترجمه صلاح الدین عثمان هاشم. جلد اول. مصر: لجنة التألیف و الترجمة و النشر.
- کرم‌زاده، فرشاد. (۱۴۰۰). *روش های محاسبه عرض جغرافیایی مواضع زمین در کتاب تحدید نهایات الاماکن ابوریحان بیرونی*. نشریه علمی علم و تمدن در اسلام، ۳(۹)، ۷۵-۵۶.
- کرم‌زاده، فرشاد. قلندری، حنیف. و رحیمی، غلامحسین. (۱۳۹۵). *جغرافیای ریاضی در نخستین آثار نجومی دوره اسلامی*. تاریخ علم، دوره ۱۴(۲)، ۱۷۴-۱۶۱.
- کرم‌زاده، فرشاد. قلندری، حنیف. و رحیمی، غلامحسین. (۱۳۹۸). *تعیین طول جغرافیایی مواضع زمین براساس ماه گرفتگی در کتاب تحدید نهایات الاماکن بیرونی*. پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی، ۵۲(۱)، ۱۷۲-۱۵۷.
- کسروی، احمد. (۱۳۳۰). *تاریخ پانصد ساله خوزستان*. چاپ سوم. تهران: بنگاه مطبوعاتی گوتنبرگ.
- گنجی، محمد حسن. (۱۳۸۹). *خالدات*، جزایر. *دانشنامه جهان اسلام*، جلد ۱۴ (ح-خ)، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، تهران: بنیاد دایره المعارف اسلامی، ۶۷۸-۶۸۰.
- محمدی ملایری، محمد. (۱۳۷۵). *تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی*، *دل ایران* شهر. جلد دوم بخش اول. تهران: توس.
- مرغائی‌زاده، مریم. و ولی عرب، مسعود. (۱۳۹۷). *بررسی اوضاع سیاسی- اجتماعی خوزستان در دوره ایلخانان با تاکید بر شهر شوشتر*. *تاریخنامه خوارزمی*، سال ششم، شماره ۲۱، ۱۴۱-۱۳۰.
- مستوفی قزوینی، حمدالله. (۱۳۶۲). *نزهة القلوب: المقالة الثالثة در صفت بلدان و ولایات و بقاع*. تصحیح گای لیسترانج. تهران: دنیای کتاب.
- مستوفی یزدی، محمد مفید. (۱۳۳۷). *فصلی از تاریخ مختصر مفید*. *نشریه فرهنگ ایران زمین*. شماره ۶، ۱۷۷-۱۶۶.
- مسعودی، علی بن حسین. (۱۳۸۲). *مروج الذهب و معادن الجواهر*. ترجمه ابوالقاسم پاینده. جلد اول. چاپ هفتم. تهران: علمی و فرهنگی.

- مشعشی، علی بن عبدالله. (۱۳۹۶). *الرحله المکیه (تاریخ سیاسی و اجتماعی مشعشعین)*. ترجمه نورالدین محمد بن نعمت الله جزایری. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- مقدسی، ابو عبدالله محمد. (۱۳۶۱). *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*. ترجمه علینقی منزوی، دو جلد، چاپ اول. تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- مقدم، عباس (۱۳۸۴). *بررسی‌های باستان‌شناسی میاناب شوشتر*. با همکاری علیرضا خسروزاده، عبدالحمید رضایی، محسن زیدی، شهربانو سلیمانی، ابوالفضل عالی، محمد تقی عطایی، بهزاد فریادیان، جلال کریمی، افشین زردوستی، نگین میری. سلسله گزارشهای باستان‌شناسی (۸). تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، پژوهشکده باستان‌شناسی.
- موسوی نامی اصفهانی، محمد صادق. (۱۳۶۸). *تاریخ گیتی‌گشا*. با مقدمه سعید نفیسی. چاپ چهارم. تهران: اقبال. الموسوی، الشبری. و آل بالیل، هادی. (۱۴۱۰). *تاریخ مدینه الدورق. الموسوم، العدد ۸، ۱۱۹۲-۱۲۲۹*.
- نجم‌الملک، عبدالغفار. (۱۳۶۲). *سفرنامه خوزستان*. به کوشش محمد دبیر سیاقی. تهران: علمی.
- نظام‌السلطنه مافی، حسین قلی. (۱۳۶۲). *خاطرات و اسناد حسین قلی خان نظام‌السلطنه مافی*. جلد سوم. تهران: تاریخ ایران.
- نمعه الحلوه، علی. (۱۹۶۸). *تاریخ اماره کعب العربیه فی القیان و الدورق - الفلاحیه*. نجف: مطبعة الغری الحدیثه.
- نیک فهم خوب روان، سجاد. (۱۳۹۲). *خالدات، جزایر. دائره المعارف بزرگ اسلامی*، جلد ۲۱ (حسین، طه - خاتقاه)، زیر نظر محمد کاظم موسوی بجنوردی، تهران: مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی، مرکز پژوهشهای ایرانی و اسلامی.
- همدانی، رشیدالدین فضل‌الله. (۱۳۵۸). *سوانح الافکار رشیدی*. به کوشش محمد تقی دانش پژوه. تهران: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد.
- واله قزوینی، محمد یوسف. (۱۳۸۰). *ایران در زمان شاه صفی و شاه عباس دوم*. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- وثوقی، محمد باقر و خیراندیش، عبدالرسول. (۱۳۸۴). *جنگنامه کشم و جرون نامه*. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- وثوقی، محمد باقر و صفت‌گل، منصور. (۱۳۹۵). *اطلس تاریخ بنادر و دریانوردی ایران*. جلد سوم. تهران: سازمان بنادر و دریانوردی.
- وثوقی، محمد باقر. (۱۳۸۴). *تاریخ خلیج فارس و ممالک همجوار*. تهران: سمت.
- وصاف الحضرة، عبدالله. (۱۳۳۸). *تاریخ وصاف الحضرة*. تهران: کتابفروشی ابن سینا.
- یاقوت حموی، شهاب‌الدین. (۱۳۸۳-۱۳۸۰). *معجم البلدان*. ترجمه علینقی منزوی. دو جلد. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- یاقوت حموی، شهاب‌الدین. (۱۹۹۵). *معجم البلدان*. المجلد الثانی و الثالث. بیروت: دار صادر.

Abu al-Fida, I. (1970). *Calendar of the Lands (Taqwim al-Buldan)*. Translated by A. Ayati. Tehran: Iranian Culture Foundation. [In Persian].

Abu Dolaf, M.b.M. (1975). *Travelogue of Abu Dolaf in Iran*. With commentaries and research by V. Minorsky, translated by A. Tabatabaei. 2nd ed. Tehran: Zavvar. [In Persian].

- Ahmadvand, A. & Rudgar, Q.A. (2013). "Dawraq". *Encyclopedia of the Islamic World*, Vol. 18, pp. 300-302. [In Persian].
- Akbari, A. (2009). "Geography of the Ancient Era and Its Impact on Muslim Geographers". *Journal of History Research*, Year 4, No. 15, pp. 1-32. [In Persian].
- Al-Biruni, A.R.M.b.A. (1955). *Al-Qanun al-Mas'udi (Mas'udic Canon)*, Vol. 2. Hyderabad: Osmania Oriental Publications Bureau. [In Persian].
- Ali, J. (1967). *The Determination of the Coordinates of Positions for the Correction of Distances between Cities: A Translation from the Arabic of al-Bîrûnî's Kitâb Tahdîd Nihâyât al-Amâkin li-Taşhîh Masâfât al-Masâkin*. Beirut: The American University of Beirut.
- Alizadeh, A. (1985). Elymaean Occupation of Lower Khuzestan During the Seleucid and Parthian Periods: A Proposal. *Iranica Antiqua*, 20, 175-195.
- Alizadeh, A. (2014). *Ancient settlement systems and cultures in the Ram Hormuz Plain, Southwestern Iran: Excavations at Tall-e Geser and Regional Survey of the Ram Hormuz Area*. Chicago: The University of Chicago.
- Al-Musavi, Al-Shabri & Al-Balil, H. (1990). "History of Madinat al-Dawraq". *Al-Mawsim*, No. 8, pp. 1192-1229. [in Arabic].
- Baladhuri, A.b.Y. (1967). *Conquests of the Lands (Futuh al-Buldan): Section on Iran*. Translated by A. Azarnoush. Tehran: Iranian Culture Foundation. [In Persian].
- Balkhi, A. (2017). *Al-Ashkal (Suwar al-Aqalim)*. Edited by F. Vedad. Tehran: Association of Cultural Works and Honors. [In Persian].
- Bamshad, M. (1971). *Iran's Revolutionary Movement*. Tehran: Amirkabir Publications. [In Persian].
- Barahimi, R. (2013). "The Movement of the Coppersmiths (Kasahin) and the People of Al-Kala". *Journal of Islamic History*, Year 3, No. 12, pp. 7-36. [In Persian].
- Braun, O. (1900). *Das Buch der Synhados oder Synodicon Orientale*. Amsterdam: Philo.
- Brock, S. (1997). *A Brief Outline of Syriac Literature*. India: St. Ephrem Ecumenical Research Institute.
- Caldwell, J.R. (1968). Tell-I Ghazir. *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, 3, 348-355.
- Cameron, G. G. (1936). *History of Early Iran*. Chicago: The University of Chicago.
- Carré, B.A. (2008). *Travelogue of Abbé Carré in Iran*. Translated by A. Bazmandegan Khamiri. Tehran: Golgasht. [In Persian].

- Chabot, J. B. (1902). *Synodicon Orientale ou Recueil de Synodes Nestoriens*. Paris: Imprimerie Nationale.
- Chardin, J. (1995). *Travelogue of Chardin*, Vols. 2 & 3. Translated by I. Yaghmaei. Tehran: Toos. [In Persian].
- Dameshghi, M.b.A.T. (1978). *Selection of the Age on the Wonders of Land and Sea (Nukhbat al-Dahr)*. Translated by H. Tabibian. Tehran: n.p. [In Persian].
- Diodorus Siculus (2005). *Iran and the Ancient East in the Historical Library*. Translated and annotated by E. Sangari & H. Beik-Shourkaei. Tehran: Jami. [In Persian].
- Dittmann, R. (1984). *Eine Randebene des Zagros in der Frühzeit: Ergebnisse des Behbahan-Zuhreh Surveys*. Berliner Beiträge zum Vorderen Orient, Band 3. Berlin: Dietrich Reimer.
- Dittmann, R. (1986). *Betrachtungen zur Frühzeit des Südwest-Iran: Regionale Entwicklungen vom 6. bis zum Frühen 3. Vorchristlichen Jahrtausend*. Berliner Beiträge zum Vorderen Orient, Band 4. Berlin: Dietrich Reimer.
- Eskandar Monshi (1935). *History of 'Alam Ara-ye Abbasi*, Vol. 3. Tehran: Dar al-Tiba'ah Aqa Seyyed Morteza. [In Persian].
- Estakhri, A.I.E. (1961). *Routes and Realms (Masalik wa Mamalik)*. Edited by I. Afshar. Tehran: Book Translation and Publishing Firm. [In Persian].
- Faridi Majid, F. & Malekpour, N. (2009). *The Story of Iran's Administrative Divisions (1906–2006)*, Vol. 3. Tehran: Iranology Foundation. [In Persian].
- Fiey, J. M. (1969). L'élam, la première des métropoles ecclésiastiques syriennes orientales. *Melto. Recherches Orientales*, 5, 221-267.
- Fiey, J. M. (1993). *Pour un Oriens Christianus Novus, Répertoire des Diocèses Syriaques Orientaux et Occidentaux*. Beirut: In Kommission bei Franz Steiner Verlag Stuttgart.
- Floor, W. (2006). The Rise and Fall of the Banū Ka'b. A Borderer State in Southern Khuzestan. *Iran*, 44, 277-315.
- Foucault, M. (2015). **Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977**. Translated by K. Safavi. Tehran: Ney. [In Persian].
- Foucault, M. (2016). *The History of Sexuality, Vol. 1: The Will to Knowledge*. Translated by N. Sarkhosh & A. Jahandideh. Tehran: Ney. [In Persian].
- Ganji, M.H. (2010). "Khalidat (Islands)". *Encyclopedia of the Islamic World*, Vol. 14, edited by Gh.A. Haddad Adel. Tehran: Islamic Encyclopedia Foundation, pp. 678-680. [In Persian].

- Gasche, H., & Paymani, A.R. (2005). Repères Archéologiques dans le Bas Khuzestan, *Akkadica*, 126(1), 13-43.
- Hafiz-e Abru, A. (1999). *Geography of Hafiz-e Abru*, Vol. 2. Edited by S. Sajjadi. Tehran: Miras-e Maktub. [In Persian].
- Hamiri, M.b.A. (1974). *Al-Rawd al-Mi'tar fi Khabar al-Aqtar*. Edited by I. Abbas. Beirut: Maktabat Lubnan. [in Arabic].
- Hamiri, Y.b.M. (1975). *Diwan of Yazid ibn Mufarrih al-Hamiri*. Compiled by A.Q. Abu Salih. Beirut: Al-Resalah Foundation. [in Arabic].
- Hansman, J. (1967). Charax and the Karkheh. *Iranica Antiqua*, 7, 21-58.
- Hansman, J. (1970). *Urban Settlement and Water Utilization in South-Western Khuzistan and South-Eastern Iraq from Alexander the Great to the Mongol Conquest of 1258*. PhD Thesis, London: School of Oriental and African Studies, University of London.
- Hansman, J. (1978). Seleucia and the Three Dauraks. *Iran*, 16, 154-161.
- Heimgartner, M. (2012). *Die Briefe 42-58 des Ostsyrischen Patriarchen Timotheos I. Lovanii*: In Aedibus Peeters.
- Henning, W. B. (1952). The monument and inscriptions of Tang-I Sarvak, *Asia Major* 2(2), 151-178.
- Hosseini Fasaei, H. (1999). *Farsnameh-ye Naseri*, 2 vols. Edited by M. Rastegar Fasaei. Tehran: Amirkabir. [In Persian].
- Hosseinzadeh Shanehchi, H. (2007). "Iranian Ports of the Persian Gulf in the Medieval Islamic Centuries". *Journal of Islamic History*, Year 8, No. 29, pp. 33-65. [In Persian].
- Ibn al-Athir, A. (2006–2004). *The Complete History (Al-Kamil fi al-Tarikh)*, Vols. 10, 11, & 13. Translated by H. Ajir. 1st ed. Tehran: Asatir. [In Persian].
- Ibn al-Athir, A. (2006–2005). *The Complete History (Al-Kamil fi al-Tarikh)*, Vols. 1 & 4. Translated by S.H. Rohani. 3rd ed. Tehran: Asatir. [In Persian].
- Ibn al-Faqih, A.b.M. (1970). *Translation of Mukhtasar al-Buldan: Section on Iran*. Translated by M.R. Hakimi. Tehran: Iranian Culture Foundation. [In Persian].
- Ibn Balkhi (2005). *Farsnameh*. Edited by G. Le Strange & R.A. Nicholson. Tehran: Asatir. [In Persian].
- Ibn Hawqal, A.Q. (1987). *Travelogue of Ibn Hawqal: Iran in Surat al-Ard*. Translated and annotated by J. Sha'ar. 2nd ed. Tehran: Amirkabir. [In Persian].

- Ibn Khordadbeh, O. (1992). *Routes and Realms (Masalik wa Mamalik)*. Translated by S. Khakrand. Tehran: Miras-e Melal. [In Persian].
- Ibn Roste, A.b.O. (1986). *Al-A'laq al-Nafisa*. Translated by H. Qarehchanlu. Tehran: Amirkabir. [In Persian].
- Ibn Rustah, A.b.O. (1986). *Precious Records*. Translated by H. Qarehchanlu. Tehran: Amirkabir. [In Persian].
- Ibn Sa'd (n.d.). *Major Classes (Al-Tabaqat al-Kubra)*. (Details missing). [In Persian].
- Idrīsī, A. & Miller, K. (1928). *Weltkarte des Idrisi vom Jahr n. Ch., Charta Rogeriana*. Stuttgart: Konrad Miller. [Map] Retrieved from the Library of Congress, <https://www.loc.gov/item/2007626789/>
- Isfahani, M.M.b.K. (1989). *Khulasat al-Siyar*. Tehran: Elmi Publications. [In Persian].
- Ja'fari, M.b.N. (n.d.). *The Delight of Hearts (Nuzhat al-Qolub)*. (Details missing). [In Persian].
- Jahromi, M.b.H. (n.d.). *The Selected (Al-Muntakhab)*. (Details missing). [In Persian].
- Jihani, A.Q. (1989). *Shapes of the World (Ashkal al-Alam)*. Translated by A.b.A.S. Kateb. Tehran: Beh Nashr Publishing – Astan Quds Razavi. [In Persian].
- Jomelli Carri, G.F. (1969). *Travelogue of Carri*. Translated by A. Nakhjavani & A.A. Karang. Tabriz: East Azerbaijan Department of Culture and Art. [In Persian].
- Karamzadeh, F. (2021). "Methods of Calculating the Geographical Latitude of Places in Abu Rayhan Biruni's Book 'Tahdid Nihayat al-Amakin'". *Journal of Science and Civilization in Islam*, 3(9): 56-75. [In Persian].
- Karamzadeh, F., Qalandari, H., & Rahimi, Gh. (2016). "Mathematical Geography in the First Astronomical Works of the Islamic Period". *History of Science*, 14(2): 161-174. [In Persian].
- Karamzadeh, F., Qalandari, H., & Rahimi, Gh. (2019). "Determining Longitude Based on Lunar Eclipses in Biruni's 'Tahdid Nihayat al-Amakin'". *Journal of the History of Islamic Civilization*, 52(1): 157-172. [In Persian].
- Kasravi, A. (1951). *Five Hundred Years of Khuzestan's History*. 3rd ed. Tehran: Gothenburg Publishing Company. [In Persian].
- Katouzian, M.A.H. (1994). *Mosaddeq and the Struggle for Power in Iran*. Tehran: Elmi Publications. [In Persian].

- Katouzian, M.A.H. (2008). *Iran: A Short-Term Society*. Tehran: Ney. [In Persian].
- Kennedy, E. S. (1973). *A commentary upon Bīrūnī's Kitāb tahdīd al-amāki*. Beirut: American University of Beirut.
- Kermani, A.b.H. (n.d.). *Mirror of the Unseen (A'ineh-ye Gheibi)*. (Details missing). [In Persian].
- Khalifi, Q. (2013). *Continuity and Transformation of Local History of Dorraq, from the Advent of Islam to the End of the Rule of Shaykh Khaz'al*. Master's thesis. Shahid Chamran University of Ahvaz. [In Persian].
- Khamenei, S.A. (1999). *Collection of Speeches by the Supreme Leader on the National Oil Movement*. Tehran: Islamic Revolution Research Institute. [In Persian].
- Khomeini, R. (1963–1978). *Sahifeh-ye Imam: Collection of Works of Imam Khomeini (Vols. 1–5)*. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian].
- Khwarazmi, M.b.M. (2009). *Surat al-Ard: The Geography of Ptolemy on Cities, Mountains, Seas, Islands, and Rivers*. Jbeil: Dar wa Maktabat Bibliyon. [in Arabic].
- Kinneir, J. M. (1813). *A Geographical Memoir of the Persian Empire*. London: John Murray.
- Kinzer, S. (2003). *All the Shah's Men: An American Coup and the Roots of Terror in the Middle East*. Translated by Anonymous. Tehran: Akhtaran Publishing. [In Persian].
- Krachkovsky, I.Y. (1963). *History of Arabic Geographical Literature, Vol. 1*. Translated by S.D.O. Hashem. Egypt: Lajnat al-Ta'lif wa al-Tarjamah wa al-Nashr. [In Persian].
- Layard, A. H. (1846). A Description of the Province of Khúzistán. *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 16, 1–105.
- Le Strange, G. (1905). *The Lands of the Eastern Caliphate*. Cambridge: Cambridge University Press. (Reference as cited). [In Persian].
- Lees, G. M., & Falcon, N. L. (1952). The Geographical History of the Mesopotamian Plains. *The Geographical Journal*, 118(1), 24-39.
- Lockhart, L. (1991). DAWRAK. In B. Lewis, CH. Pellat, & J. Schacht (eds.), *The Encyclopaedia of Islam*. Vol. II (p. 181). Fourth Impression. Leiden: E.J. Brill.
- Lorimer, J. G. (1915). *Gazetteer of the Persian Gulf, Oman, and Central Arabia*. Vol. 1. India: Superintendent Government Printing.

- Maçoudi, A. (1861). *Les Prairies D'or*. Tome Premier. Translated by Barbier de Meynard, Ch. & Pavet de Courteille, A. Paris: A L'Imprimerie Impériale.
- Marghaeizadeh, M. & Vali Arab, M. (2018). "A Study of the Political-Social Situation of Khuzestan during the Ilkhanate Period with an Emphasis on Shushtar". *Kharazmi Historical Journal*, Year 6, No. 21, pp. 130-141. [In Persian].
- Mashsha'i, A.b.A. (2017). *The Meccan Journey (Al-Rihla al-Makkiyya): Political and Social History of the Musha'sha'iyah*. Translated by N.M.b.N. Jazayeri. Tehran: Miras-e Maktub Research Center. [In Persian].
- Mas'udi, A.b.H. (2003). *Meadows of Gold and Mines of Gems (Muruj al-Dhahab)*, Vol. 1. Translated by A. Payandeh. 7th ed. Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian].
- McCown, D.E. (1954). The Relative Stratigraphy and Chronology of Iran. In R.W. Ehrich (ed.), *Relative Chronologies in Old World Archaeology* (pp. 56-67). Chicago: University of Chicago.
- Miles, G. (1975). NUMISMATICS. In R. Frye (ed.), *The Cambridge History of Iran* (pp. 364-377). Cambridge: Cambridge University.
- Moghaddam, A. (2005). *Archaeological Surveys of Mianab Shushtar*. In collaboration with A. Khosrowzadeh et al. Archaeological Report Series No. 8. Tehran: Cultural Heritage and Tourism Organization, Archaeological Research Institute. [In Persian].
- Moghaddam, A. (2016). A Fifth-Millennium BC Cemetery in the North Persian Gulf: Zohreh Prehistoric Project. *Antiquity*, 90(353), 1-6.
- Mohammadi Malayeri, M. (1996). *History and Culture of Iran during the Transition from the Sasanian to the Islamic Era: Heartland of Iran (Del-e Iranshahr)*, Vol. 2, Part 1. Tehran: Toos. [In Persian].
- Mosaddeq, M. (1986). *Memoirs and Reflections of Dr. Mosaddeq*. Tehran: Elmi. [In Persian].
- Motahhari, M. (1978). *The Stories of the Righteous (Dastan-e Rastan)*. Tehran: Sadra Publications. [In Persian].
- Muqaddasi, A.A.M. (1982). *The Best Divisions for the Knowledge of the Climes (Ahsan al-Taqasim fi Ma'rifat al-Aqalim)*, 2 vols. Translated by A. Monzavi. 1st ed. Tehran: Society of Iranian Authors and Translators. [In Persian].
- Musavi Nami Esfahani, M.S. (1989). *History of Gitigsha*. With an introduction by S. Nafisi. 4th ed. Tehran: Iqbal. [In Persian].

- Mustawfi Qazvini, H. (1983). *Nuzhat al-Qolub: The Third Discourse on the Description of Cities, Provinces, and Places*. Edited by G. Le Strange. Tehran: Donya-ye Ketab. [In Persian].
- Najm al-Molk, A. (1983). *Travelogue of Khuzestan*. Edited by M. Dabir Siyaqi. Tehran: Elmi. [In Persian].
- Nezam al-Saltaneh Mafi, H.Q. (1983). *Memoirs and Documents of Hossein Qoli Khan Nezam al-Saltaneh Mafi*, Vol. 3. Tehran: Tarikh-e Iran. [In Persian].
- Nik-Fahm Khoob Ravan, S. (2013). "Khalidat (Islands)". *The Great Islamic Encyclopedia*, Vol. 21, edited by M.K. Musavi Bojnourdi. Tehran: The Great Islamic Encyclopedia Center, Center for Iranian and Islamic Studies. [In Persian].
- Ni'mah al-Hilu, A. (1968). *History of the Arab Emirate of Ka'b in Qoban, Dawraq, and Fallahiyya*. Najaf: Al-Ghari Al-Haditha Press. [in Arabic].
- Nissen, H.J. & Redman, L. (1971). Preliminary notes on an archaeological surface survey in the plain of Behbahan and the Lower Zuhreh Valley. *Bastan Chenasi va Honar-e Iran*, 6, 48-50.
- Nissen, H.J. (1976). The Behbahan Plain in the Fifth Millennium B.C. In M.Y. Kiani (ed.), *The Memorial Volume of the VIth International Congress of Iranian Art and Archeology, Oxford, September 11-16, 1972* (pp. 273-280). Tehran: Iranian Center for Archeological Research.
- Office of Political Studies (1977). *Content Analysis of Periodicals and Lecture Tapes*. Tehran: Office of Political Studies Publications. [In Persian].
- Perkins, A. (1949). Archaeological News. *American Journal of Archaeology*, 53(1), 36-57.
- Pliny, the Elder. (1855). *The Natural History of Pliny*, Vol. 2, trans. by Bostock, J. & Reiley, H. T. London: Henry G. Bohn.
- Potts, D. T. (1999). Elamite Ulā, Akkadian Ulaya and Greek Choaspes: A Solution to the Eulaios Problem. *Bulletine of the Asia Institute*, New Series, Vol. 13, 27-44.
- Potts, D. T. (2004). *The Archaeology of Elam*. Cambridge: Cambridge University.
- Pouyan, A.K. (1970). *The Necessity of Armed Struggle*. Tehran: Publisher Unknown. [In Persian].
- Qa'ini, F. (2009). *Numismatics of the Safavid Period*. Tehran: Pazineh. [In Persian].
- Qayem, A.N. (2014). *Five Hundred Years of Khuzestan's History: A Critique of Ahmad Kasravi's Book*. 2nd ed. Tehran: Akhtaran. [In Persian].

- Qazvini, Z. (1994). *Monuments of the Lands and History of Their Peoples (Athar al-Bilad wa Akhbar al-'Ibad)*. Translated by J.M. Qajar. Tehran: Amirkabir. [In Persian].
- Ranjbar, M.A. (2003). *The Musha'sha'iyah: Intellectual-Social Nature and Process of Historical Developments*. Tehran: Agah. [In Persian].
- Rawlinson, H. C. (1839). Notes on a March from Zoháb, at the Foot of Zagros, along the Mountains to Khuzistan (Susiana), and from Thence Through the Province of Luristan to Kirmanshah, in the Year 1836. *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 9, 26-116.
- Razakhani, Kh. & Amiri Bavandpour, S. (2016). *The Syriac Chronicle Known as the Khuzestan Chronicle*. Tehran: Hekmat-e Sina. [In Persian].
- Rezaei Baghbidi, H. (2014). *Iranian Coins in the Islamic Period: From the Beginning to the Rise of the Seljuqs*. Tehran: Samt. [In Persian].
- Reza'i Baghbidi, H. (2014). *The Coins of Iran in the Islamic Era: From the Beginning to the Rise of the Seljuqs*. Tehran: SAMT. [In Persian].
- Roosevelt, K. (1979). *Countercoup: The Struggle for Control of Iran*. Translated by Anonymous. Tehran: Sherkat-e Sahami-ye Ketab-haye Jibi. [In Persian].
- Safa, Z. (n.d.). *History of Iranian Literature*. (Details missing). [In Persian].
- Sam'ani, A. (1962). *The Book of Genealogies (Al-Ansab)*, Vol. 5. India: Majlis Press. [in Arabic].
- Sangari, E., Khosravi, O., & Heydari, M. (2021). *The History of Herodotus: Euterpe – The Beginning of the Reign of Cambyses II, Egypt and Its Wonders*. Tehran: University of Tehran Press, 2nd ed. [In Persian].
- Sardar As'ad, A.b.H. (1954). *History of Bakhtiari*. Lithographic print. Tehran. [In Persian].
- SAVAK (1956). *Confidential Directive to the Press No. 456/K*. Tehran: Historical Documents Center. [In Persian].
- SAVAK (1961). *Organizational Report of the Analyst Network*. Tehran: Historical Documents Center. [In Persian].
- Scheil, V. (1911). *Textes élamites-Anzanites*. Quatrieme Serie, Paris: Ernest Leroux.
- Shariati, A. (1971). *Return (Bazgasht)*. Tehran: Hosseiniyeh Ershad. [In Persian].

- Shariati, A. (1971). *Return to the Self (Bazgasht be Khishtan)*. Tehran: Hosseiniyeh Ershad. [In Persian].
- Soli, M.b.Y. (2004). *Kitab al-Awraq, Section on the News of al-Radi billah and al-Muttaqi lillah*, Vol. 2. Edited by J. Heyworth-Dunne. Cairo: Egyptian General Book Authority. [in Arabic].
- Soroush, M. (2014). The Miṣr of 'Askar Mokram: Preliminary Report and Framework for Future Research, *Archaeologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 46, 299-319.
- Steve, M.-J. (1987). Nouveaux Mélanges Épigraphiques, Inscriptions Royales de Suse et de la Susiane. *Mémoires de la Délégation archéologique en Iran*, 53. Nice: Editions Serre
- Stocqueler, J. H. (1832). *Fifteen Months' Pilgrimage Through Untrodden Tracts of Khuzistan and Persia, in a journey from India to England, Through Parts of Turkish Arabia, Persia, Armenia, Russia, and Germany*. Vol. 1, London: Saunders and Otley.
- Strabo. (1930). *The Geography of Strabo* (Books XV & XVI). Trans. By H. L. Jones. Vol. VII. London: William Heinemann Ltd.
- Supreme Council of Culture (1963). *Minutes of the Historiography Committee*. Tehran: Supreme Council of Culture Publications. [In Persian].
- Tabari, M.b.J. (1983). *History of Tabari (Tarikh al-Rusul wa al-Muluk)*, Vol. 2. Translated by A. Payandeh. 2nd ed. Tehran: Asatir. [In Persian].
- Tabari, M.b.J. (1994). *History of Tabari*, Vol. 15. Translated by A. Payandeh. 4th ed. Tehran: Asatir. [In Persian].
- Tabari, M.b.J. (2004). *History of Tabari*, Vol. 5. Translated by A. Payandeh. 6th ed. Tehran: Asatir. [In Persian].
- Tavernier, J.B. (1957). *Travelogue of Tavernier*. Translated by A. Nouri, edited by H. Shirani. 2nd ed. Isfahan: Tayyid Bookstore. [In Persian].
- Teixeira, P. (1902). *The Travels of Pedro Teixeira with His "Kings of Harmuz" and Extracts from His "Kings of Persia"*. London: Hakluyt Society.
- Unknown Author (1983). *The Limits of the World from the East to the West (Hudud al-'Alam min al-Mashriq ila al-Maghrib)*. Edited by M. Sotoudeh. Tehran: Tahouri. [In Persian].
- Valeh Qazvini, M.Y. (2001). *Iran during the Time of Shah Safi and Shah Abbas II*. Tehran: Association of Cultural Works and Honors. [In Persian].

- Vossoughi, M.B. & Khairandish, A.R. (2005). *The War-Nameh of Kishm and Jaron-Nameh*. Tehran: Miras-e Maktub Research Center. [In Persian].
- Vossoughi, M.B. & Sefatgol, M. (2016). *Atlas of the History of Iranian Ports and Navigation*, Vol. 3. Tehran: Ports and Maritime Organization of Iran. [In Persian].
- Vossoughi, M.B. (2005). *History of the Persian Gulf and Neighboring Countries*. Tehran: SAMT. [In Persian].
- Walstra, J., Verkinderen, P., & Heyvaert, V. (2010). Assessing human impact on alluvial fan development: a multidisciplinary case-study from Lower Khuzestan (SW Iran). *Geodinamica Acta*, 23(5-6), 267-285.
- Wassaf al-Hadrah, A. (1959). *History of Wassaf al-Hadrah*. Tehran: Ibn Sina Bookstore. [In Persian].
- Whitcomb, D.S. (1971). *The Proto-Elamite Period at Tall-I Ghazir, Iran*. MA Thesis, Athens: University of Georgia.
- Wiessner, G. (1967). Zu den Subskriptionslisten der Ältesten Christlichen Synoden in Iran. In Wiessner, G. (Ed.), *Festschrift für Wilhelm Eilers* (pp. 288 – 298). Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Wright, H.T., & Carter, E. (2003). Archaeological Survey on the Western Ram Hormuz Plain, 1969. In N. Miller & K. Abdi (eds.), *Yeki Bud, Yeki Nabud: Essays on the Archaeology of Iran in Honor of William Sumner* (pp. 61-82). Cotsen Institute of Archaeology Monograph 48. Los Angeles: University of California Press.
- Yaqut al-Hamawi, Sh. (1995). *Dictionary of Countries (Mu'jam al-Buldan)*, Vols. 2 & 3. Beirut: Dar Sadir. [in Arabic].
- Yaqut al-Hamawi, Sh. (2004–2001). *Dictionary of Countries (Mu'jam al-Buldan)*, 2 vols. Translated by A. Monzavi. Tehran: Cultural Heritage Organization of Iran.[In Persian].
- Zadok, R. (1981). Iranian and Babylonian Notes. *Archiv für Orientforschung*, 28, 135-139.